

חדירתם של הבדווים לארץ-ישראל בתקופה הפאטמית (969–1096)*

יהושע פרנקל

יושבי ארץ-ישראל הכירו את שבטי הערבים הנוודים זמן רב קודם האיסלאם.¹ עם כיבושי השבטים הערבים שזה עתה התאסלמו, ובמיוחד לאחר כינונה של הח'ליפות האומיית, נשתנה מעמדם: הם היו לעמוד-התווך של מערכת-פוליטית חדשה. השינויים במערכת-הפוליטית של הח'ליפות העבאסית במאה העשירית החלו לדחוק את שבטי הבדווים אל מחוץ לעלית השלטת. הח'ליפות העבאסית, שהיתה המסגרת הפוליטית של רוב העולם המוסלמי, החלה להתרופף ולהישבר. מוסדות השלטון המרכזי התערערו וכוחות מקומיים ביקשו לרשת אותם.

כמאה שנה קודם לכיבוש הפאטמי את מצרים קמה בארץ זו שושלת עצמאית, הטולונית. זמן קצר לאחר נפילת הטולונים, הקים אחד ממפקדי-הצבא את השושלת האח'שידית. בדומה לקודמיה היתה גם בירתה במצרים, ובערי סוריה ישבו נציביה. בדרום-סוריה לא נוצר מרכז פוליטי מקומי שבחסותו יכולה היתה האוכלוסייה לחיות בביטחון. המרכזים הפוליטיים, הכלכליים, והחשוב מכל – הצבאיים, היו בשני קצות הסהר הפורה, במצרים ובעיראק, והמושל בהם שלט על ארץ-ישראל. שתי השושלות המצריות החלו לארגן צבא ומימשל, ששמרו על הסדר ומנעו התפוררות מהירה של המערכת הכלכלית והחברתית בארץ-ישראל.

עם נפילתה של השושלת האח'שידית חל שינוי במצב הפוליטי בסוריה ובמצרים.² את ירידתה ניצלו הפאטמים, שמרכזם היה בחוניס. צבאם כבש את מצרים והניח את היסודות לעשיית קאהיר לבירתה (969 לספירה).

מאז נאבקו על השלטון בסוריה שתי מעצמות: הפאטמים והביזאנטים; שעה שצבא פאטמי עלה מדרום, ממצרים, לכבוש את ארץ-ישראל ואת דמשק ולתפוס את חלב, הגיעו צבאות ביזאנץ מצפון והתקדמו עד מרכז-סוריה.³ במאבק זה השתלבו שני כוחות נוספים. בצפונה של סוריה ובג'זירה (עמקי הפרת והחידקל הצפוניים והשפלה שבתווך) שלטה השושלת התקדאנית וצבאותיה לקחו חלק

* מאמר זה מושחת על עבודה שהוגשה לפרופ' דוד אילון מן המכון ללימודי אסיה ואפריקה באוניברסיטה העברית בירושלים. ברצוני להודות למר יוסף דרורי, על עזרתו הרבה והשעות שהקדיש לשיחות על התקופה הנדונה.

1 לסקירה כללית על הרקע ההיסטורי ראה: מ' אסף, תולדות הערבים בארץ ישראל, תל-אביב תרצ"ה.

2 ראה: 'Kafur Abū 'l-Misk' *Encyclopedia of Islam* | *EI*, s.v. 'Tulunids', 'Ikhshidids'; *EI*², s.v. 'Kafur Abū 'l-Misk'.

3 ראה: G. Ostrogorsky, *A History of the Byzantine State*, Oxford 1968, pp. 283–315.

במלחמות המקומיות. הכוח השני היו הַבְּוִיִּים, משפחה שיעית שבניה שירתו כמפקדי צבא הח'ליפות העבאסית ושלטו למעשה בעיראק.⁴ ארץ-ישראל⁵ מילאה תפקיד של ארץ-מעבר ואיזור-חיץ בין המרכזים הפוליטיים הגדולים ששכנו בעמק הנילוס מדרום ובאיזור הפרת והחידקל מצפון. דרום-סוריה שימשה ראש-גשר לצבאות הפאטמיים. נוסף על מעמדה הגיאופוליטי שימשה סוריה לפאטמים מקור, מוגבל אמנם, לכוח-אדם. גם קשרי-המסחר, תוצרתה החקלאית של ארץ-ישראל⁶ והמסים שנגבו מיושבי-הארץ הוסיפו לכדאיות השליטה עליה. יתר על כן: השושלת הפאטמית נמנתה מבחינה דתית עם השיעה האיסמאעילית ולפיכך שאפה להרחיב את השטחים שבשלטונה ולכונן ח'ליפות שתירש את הח'ליפות העבאסית, הסונית.⁷

חדירת הבדווים לארץ-ישראל

סמוך לנפילתה של השושלת האח'שידית מתרבות הידיעות על פעילות בדווים בגבולה של ארץ-ישראל. אָבו אסחאק אלאַצְטְחָרִי (כתב 951/340) ואבן חַנְקֵל (978/367) תיארו את איזור הרי-אדום (אלשראה), וציינו כי הבדווים (עַרַב) שלטו בדרום עבר-הירדן המזרחי.⁸ באיזור זה היו שבטי סַלִּים וַעֲקִיל.⁹ בשנת 965 פגעו בני סלים בשיירת החג', שעשתה דרכה מסוריה למֶקָה.¹⁰ סמוך לחקופה זו הגיעו בני שבט פְּלֶאב מחצי-האי ערב לצפון-סוריה.¹¹ שבט זה עתיד היה לתפוס מקום חשוב בתולדותיה של צפון-סוריה.

השינויים הפוליטיים והחברתיים והמאבקים הצבאיים של המוסלמים במזרח-התיכון השפיעו על גורלה של ארץ-ישראל. נצחוננו של סִיף אַלְדִּינְה אַלְחַמְדָּאנִי על שבטי פְּלֶב וטִיָא¹² אילצם לצאת מעיראק לסוריה (שנת 955 לספירה).¹³ בני שבטים אלה היו חוד-החנית של צבאות הקרמטים, שמן

4 ראה: B. Lewis, 'Egypt and Syria', *The Cambridge History of Islam*, I, Cambridge 1970, pp. 175-196.
5 בניאוגראפיה הערבית של ימי-הביניים אין ארץ-ישראל מוגדרת כגבולות ההיסטוריים שבהם הוגדרה לפני הכיבוש הערבי וכפי שחזרה להיות מוגדרת בימינו. המונח פלסטין הקיף את דרומה של ארץ-ישראל עד עמק יזרעאל, ובירת המחוז היתה רמלה. לא אחת משתמשים המקורות בשם פלסטין להגדרת העיר רמלה וסביבתה. צפונה של ארץ-ישראל היה שייך מבחינה מינהלית למחוז אַרְדֵן, שבירתו בטבריה. לשם אלשאם היו מספר מובנים: במשמעות מצומצמת כוון לדמשק ובנוחיה, ובהרחבה הקיף השם את סוריה רבתי, לרבות ארץ-ישראל. המקורות הערביים סוכמו על-ידי: G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, Beirut 1965 (במושגי ימינו מתאר הספר את סוריה, לבנון וארץ-ישראל); וכן: A.S. Marmardji, *Textes géographiques arabes sur la Palestine*, Paris 1951. וראה מאמרו של "סדן בחוברת זו, עמ' 186.

6 אלמקדסי, אחסן אלתקאסים פי מערפת אלאקאלים, ליידין 1906, עמ' 180.
7 להשקפה אחרת ראה: M.A. Shaban, *Islamic History*, II, Cambridge 1976, pp. 187-211.
8 אלאצטח'רי, כתאב אלמסאלך ואלממאלך, ליידין 1927, עמ' 58; אבן חוקל, כתאב צורת אלארצ', מהדורת קרמר, ליידין 1938, עמ' 173. שני המקורות הסתמכו על אָבו יַזִּד אַלְבְּלַחִי (מת 322 / 934). וראה גם: לה סטראג' (לעיל, הערה 5), עמ' 35.

9 יחיא אבן סעיד אלאנטאפי, תאריח', מהדורת לִי שִׁיח'ו, פאריס 1909, עמ' 121.
10 מסכויח, תג'ארב אלאמאם, ב. מהדורת אמדרו, 1915, עמ' 215.

11 כמאל אלדין אבן אלעדום, זבדת אלחלב פי תאריח' אלחלב, א. מהדורת סאמי דהאן, דמשק 1951, עמ' 99. על בני קלב ראה: *EI*², s.v. 'Kalb b. Wabara'.

12 על הטיא ראה להלן.
13 E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London 1976, pp. 203-208.

הבחינה הדתית היתה תנועתם חלק מהשיעה האסמאעילית, כמו הפאטמים.¹⁴ התרופפות שלטונם של האח'שידים התרחשה בעת ובעונה אחת עם חידוש הפשיטות הקרמטיות על ארץ-ישראל.¹⁵ המלחמות והפעולות הצבאיות היו ראשיתו של תהליך שהשפיע על תולדות ארץ-ישראל ועל אוכלוסייתה. אחד ההסברים לכך נעוץ בעובדה שהאיזור המיושב של ארץ-ישראל לא יכול היה לנהל התגוננות צבאית עצמאית. רק בכוחם של צבאות השלטון המרכזי היתה משום ערובה לבטחון ארץ-המזרע. היחלשות השלטון המרכזי 'הומינה' כוחות אחרים לנסות ולהשתלט על הארץ. ריבוי הכוחות והגורמים שפעלו בדרום-סוריה הקל על הבדווים. רק במשך תקופות קצרות היתה ארץ-ישראל תחת שלטון יציב ובעל כוח צבאי חזק דיו כדי להלום בהם. המאבקים בין הגורמים השונים יצרו חלל-ריק בדרום-סוריה במשך פרקי-זמן לא קצרים. מציאות פוליטית וחברתית זו עודדה והקלה את חדירת הבדווים לתחומי הארץ המיושבת והמעובדת. יתר על כן: שבטי הבדווים מצאו בני-ברית בקרב הכוחות המקומיים. בהתחשב בעובדה שהבדווים היו, בתנאי הזמן, כוח צבאי בעל משמעות היו מפקדים שונים שביקשו לקשור עמם קשרים. תמורת שירותיהם זכו הבדווים, לא אחת, בנחלאות (אקטאעאת) באזורים שונים. יש לשער כי גם הסדר החברתי של המדינה הפאטמית היה מן הסיבות להתקפות הבדווים על ארץ-המזרע. שכן מבנה החברה דחק את הבדווים לשוליים ולא יצר תנאים שאפשרו להם לתפוס עמדה ההולמת את כוחם האמיתי. כלומר, ראשי השבטים הבדווים היו חסרי-מעמד וחסרי-השפעה בבירוקרטיה ובצבא הפאטמי, בניגוד לעוצמתם הצבאית של שבטיהם. יש לשער אפוא שהם הפעילו את כוחם הצבאי כדי לזכות בטובות-הנאה חברתיות וכלכליות והח'ליפים העניקו להם יתרונות אלה.

הופעת בני ג'ראח בראשית התקופה הפאטמית

הכיבוש הפאטמי של ארץ-ישראל

הקרמטים חידשו אפוא את פשיטותיהם על ארץ-ישראל בשעה שהשלטון האן'שידי החל מתמוטט. בהנהגתו של חסן בן אחמד אל-אעצם¹⁶ היכו את מושל סוריה האח'שידי, חסן בן עַבְדֵּלֵה בן טע'ג', שהיה המושל האח'שידי האחרון של סוריה. לאחר מות פאפור האח'שידי מושל מצרים, ביקש חסן לרשת את מקומו, ולפיכך החל לקבץ צבא. כאשר נודע לו על כניסת הצבא הפאטמי למצרים, בפיקודו של ג'וּהַר, עבר חסן מדמשק לרמלה כדי להגן על נחלאותיו בסוריה מפני מתקפה צפויה מן הדרום. כממלא-מקומו בדמשק מינה חסן את שמול האח'שידי (רמצ'אן 358 / יוני-יולי 969).¹⁷ ברמלה תקפו אותו הקרמטים, אך לא עבר זמן רב והם כרתו עמו ברית ושבו למקום-מושבם באלַחְסָא, שלחופי המפרץ-הפרסי (ד'ו אלחג'ה 358 / אוקטובר 969).¹⁸

14 ראה: S.M. Stern, 'Isma'ilis and Qarmatians', *L'Elaboration de L'Islam*, Paris 1961, pp. 99-108; אשתור, שם, עמ' 160-167.

15 מושל איזור-החוף בסוריה (אלסואַחַל), שנמנה עם הקרמטים, מרד והשתלט על חמץ (שנת 354). אבן את'יר, אלכמאל, ת, מהדורת טורנברג, עמ' 418.

16 *EI*², s.v. 'Hasan al-A'sam'

17 אבו בכר אבן אלדואדארי, כנו אלדרר, ה, מהדורת אלמנג'ד, קאהיר 1961, עמ' 120-122.

18 מקריזי, אתעאט' אלחנפא, א, מהדורת אלשיאל, קאהיר 1967, עמ' 122-123, 186. אחת המטבעות שטבעו הקרמטים בעת שהותם בארץ-ישראל הגיעה לידינו; ראה: G.T. Scanlon, 'Leadership in the Qarmatian Sect', *Bulletin de l'Institut Français d'archeologie Orientale*, LIX (1960), pp. 29-48

ג'והר ביקש לנצל את המבוכה שנשתררה בעקבות מתקפת הקרמטים ושיגר (במחרם 359 / דצמבר 969) בראש צבא לסוריה את אבו עלי ג'עפר בן פלאח, איש שבט פתאמה, שבט ברברי, צפון אפריקני.¹⁹ מעמדו הרופף של חסן בן עפנד אללה בן טע'ג', חולשת צבאו והשתמטותם של שניים מחשובי מפקדיו מלחוש לעזרתו — כל אלה סייעו לפאטמים. ג'עפר היכה את חסן וכבש את רמלה (רג'ב 359 / מאי 970).²⁰

בחוראן ובבשן שימשו כמושלים מספר שייח'ים בדווים בני שבט עקיל, שמונו לתפקידם על-ידי האח'שידים. ביניהם נזכרים ט'אלם בן מוהוב²¹ ומל'הם. אחד מקציניו של מל'הם היה מושל טבריה. שייח'ים אלו היו יריביו הבאים של ג'עפר בן פלאח. הצבא הפאטמי המשיך את דרכו מרמלה צפונה, בדרכו ליעדו המרכזי, דמשק, תוך שהוא נעזר בבדווים בני שבטי מרה ופזארה. השלטון האח'שידי בסוריה נפגע, וכך יכול היה ג'עפר בן פלאח לתמרן בין שרידי-הכוחות שתמכו במשטר זה ולהטיל פירוד בין מל'הם ובני שבטו עקיל לבין הנציבים האח'שידים שנתרו עדיין על כנם. כך עמדו מולו בדרכו לדמשק כוחות קטנים ומפוררים.

בסיוע בני-בריתו הבדווים הצליח ג'עפר לפגוע בבני עקיל ולכבוש את טבריה.²² מדרום לעיר, בקירבת גשר צנברה,²³ החל ג'עפר לבנות ארמון. לא היה זה מקרה בודד של מאבקים בין שבטים בדווים והסתייעות השלטונות בקבוצה אחת כנגד רעותה, כפי שנראה עוד להלן.

המושל האח'שידי האחרון של דמשק יצא את העיר ובה לפגוש את ג'עפר בטבריה. גם כמה מנכבדי העיר עשו כך. לפי המקורות נפגעו הנכבדים הדמשקאים על-ידי החיילים המוגרבים, שהיו עיקר צבאו של ג'עפר בן פלאח. אלה שבו לעירם והתסיסו את יושביה נגד הצבא העולה ממצרים. השלטון עבר לידי הכוחות העירוניים בעלי-כוח צבאי המכונים אַחַדָּאָת'.

מטבריה המשיך ג'עפר לעבר דמשק. בני-בריתו הבדווים לחמו בחוראן ובבשן נגד בני עקיל ודחקו אותם צפונה, לאיזור חמץ. בני מרה ופזארה ניצלו את העובדה שבדמשק ובאזורים החקלאיים המקיפים את העיר (העוטה וג'בל סניר), לא קם עדיין שלטון יעיל, ופשטו על הכפרים.²⁴ הפאטמים לא הצליחו במשך תקופה ארוכה לכונן את שלטונם בדמשק. כתוצאה ממלחמה זו ברחו כמה ממנהיגי האחדאת' מן העיר. אחד מהם נתפס על-ידי הבדווים באיזור תדמור והוסגר לידי ג'עפר בן פלאח. ואילו מנהיג אחר, ועמו ט'אלם בן מוהוב ממנהיגי שבט עקיל, הגיע לאלאחסא הרחוקה. בורחים אלו האיצו בקרמטים לשוב ולפשוט על סוריה. אין אנו יודעים מה היו שיקוליהם, אולם אחד ההסברים של הכרוניקאים הערביים הוא שהאח'שידים התחייבו לשלם להם מס שנתי תמורת הימנעותם מלשוב לסוריה, ולאחר הכיבוש הפאטמי חששו כי התשלום ייפסק.²⁵

19 לתולדות חייו ראה: אבן ח'לכאן, ופיאת אלאעיאן, א, בירות 1968, עמ' 361.

20 אבן אלוואדארי (לעיל, הערה 17), עמ' 122-123; מקריזי (לעיל, הערה 18), עמ' 123; יחיא בן סעיד (לעיל, הערה 9), עמ' 138, אבן את'יר (לעיל, הערה 15), עמ' 435.

21 ראה עליו: אצל אבן עסאכר, תהדיב תאריח' דמשק, ז, דמשק 1321 להג'רה, עמ' 117.

22 אבן אלוואדארי (לעיל, הערה 17), עמ' 125-126.

23 על המקום בתקופה המוסלמית ראה: ל"א מאיר, 'אצ-צנברה', ארץ-ישראל, א (תשי"א), עמ' 169-170; וכן: פ' בר-אדון, 'צינברי ובית ירח', שם, ד (תשט"ז), עמ' 50-55.

24 אבן אלוואדארי (לעיל, הערה 17), עמ' 126-127; מקריזי (לעיל, הערה 18), עמ' 124.

25 אבן אלוואדארי, שם, עמ' 127-129, 132; מקריזי, שם, עמ' 124-126; אבן את'יר (לעיל, הערה 15), עמ' 436-437.

מאמצי השכנוע של הבורחים לא היו לשווא. יש לשער שהקרמטים העריכו כי המאחז הפאטמי בסוריה אינו יציב ושיתוף-הפעולה של כוחות מקומיים בסוריה השפיע ודאי על הכרעותיהם. שכן הפולשים לא הופיעו לפתע ממרחק, אלא פעולותיהם הצבאיות השתלכו במאבקים הפוליטיים המקומיים. וכך, טרם נכון כידם השלטון בסוריה, נאלצו הפאטמים לערוך מלחמה בחילות הפשיטה של הקרמטים (שנת 360 / 971).²⁶

הקרמטים פנו אל הבויהים בבגדאד וביקשו מהם סיוע בנשק ובממון כדי ללחום בפאטמים. יש להניח כי השליטים השיעים ששו לתמוך בכל גורם שיכול היה לערער את הביטחון בסוריה ואת מעמדם של הפאטמים שם. הצבא הקרמטי יצא מאלאחסא לפופה, שבדרום-עיראק. בעיר זו קיבל צבא-הפשיטה את סיועם של הבויהים שהובטח לו והמשיך צפונה, לאורך הפרת, אל העיר אלכחפה, למחנהו של אבו תַע'לַב החמדאני. כאן הצטרפו לשורותיהם לוחמים נוספים.²⁷

בפרק זמן זה נתונים היו הפאטמים בביצור מעמדם בסוריה. כדי להרחיב את שורות צבאם גייסו אנשים מדרום-סוריה הנתונה לשלטונם.²⁸ ג'עפר בן פלאח ביקש להרחיב את המאחז הפאטמי בסוריה ולכן שיגר צבא לכבוש את אנטיוכיה מידי הביזאנטים — אך נכשל.²⁹

עתה הופיע חסן אלאעצם בראש צבא קרמטי בקירבת דמשק וכבש את העיר. ג'עפר בן פלאח מצא את מותו בשדה-הקרב. יחד עם שרידי הצבא האח'שידי שנסתפח אליהם פנו הקרמטים מדמשק דרומה, לארץ-ישראל.³⁰ הידיעה על הופעת הקרמטים בסוריה אילצה את ג'והר לשגר צבא נוסף ממצרים לארץ-ישראל. מפקדו של צבא זה קבע תחילה את בסיסו ברמלה, אך נוכח עריפותם הצבאית של הקרמטים העדיף לסגת לעיר-הנמל יפו ולהתבצר בה; הוא קיווה שבסיוע הצי הפאטמי יוכל החיל הנצור לעמוד נגד צבא הבדווים של הקרמטים.³¹ בהתנהגות זו של המושל הפאטמי יש משום עדות ליחסם של הפאטמים לרצועת-החוף של סוריה. אחד מיסודות הכוח של המדינה הפאטמית היה הצי שבאמצעותו השיגו עליונות ימית. לפיכך ייחסו חשיבות מרובה לערי-נמל, מה גם ששליטתם בים אפשרה להם לבוא ולצאת בערי-החוף כאשר אלו היו נצורות מן היבשה:

במשך כל תקופת בני אמיה, ואף בראשית הח'ליפות העבאסית שלטו בערי-הנמל הסוריות [ת'ע'ור אלשאם] נציבים מטעם [נואב] מושלי המחוזות הסוריים [אלאג'נאד אלשאמיה]. עד אשר השתלטו הפאטמים [אלעבידין] על סוריה. אלה גילו תשומת לב לערי-הנמל והפרידו אותן [כמחוזות לעצמם]. בכל עיר-חוף הם מינו מושל [ואלי] כפוף ישירות למצרים ויחד עמו הציבו חיל מצב כדי להגן על עיר-הנמל מפני אויב העלול לתקוף.³²

26 ליחסים בין הקרמטים והפאטמים ראה: W. Madelung, 'Fatimiden und Bahrain Qarmaten', *Der Islam*, XXXIV (1959), pp. 38-88

27 מקריזי (לעיל, הערה 18), עמ' 187-185; אבן אלדואדארי (לעיל, הערה 17), עמ' 134.

28 מקריזי, שם, עמ' 126, שורות 9-10.

29 על הקרב ראה: P.E. Walker, 'A Byzantine Victory', *Byzantion*, XLII (1972), pp. 431-440

30 מקריזי (לעיל, הערה 18), עמ' 127-126, 187-188; אבן סעיד אלנאטאכי (לעיל, הערה 9), עמ' 139; אבן קלאנסני,

דיל תאריח' דמשק, מהדורת אמדורת, לידן 1908, עמ' 1-2.

31 אבן קלאנסני, שם, עמ' 2; מקריזי, שם, עמ' 128; אבן אלדואדארי (לעיל, הערה 17), עמ' 136-135.

32 אבן שדאד, אלאעלאק אלח'טירה פי ד'כר אמרא אלשאם ואלג'זירה, מהדורת סאמי אלדהאן, דמשק 1962, עמ' 93.

בני ג'ראח

בפשיטה קרמטית זו אנו פוגשים לראשונה בבדווים מבית-האב ג'ראח,³³ שהיה אחד מבתי-האב של השבט הדרומי טַיָא.³⁴ על-פי המסורת היגר שבט זה יחד עם שבט אחר, בני אסד, ממקום-מושב בדרום חצי-האי ערב והתיישב בצפונו, בקירבת ג'בל שַמַר ומדבר נפוד, על הדרך המקשרת את כופה עם מכה.³⁵

חסן אלאעצם, מנהיג הפשיטה הקרמטית, השאיר את דַעְפַל בן ג'ראח אלטיאי, יחד עם ט'אלם בן מוהוב אלעקילי, בארץ-ישראל, לפעול בקירבת הערים יפו ורמלה. עיקר הכוח הקרמטי בפיקודו של חסן אלאעצם עצמו ובלוויית שרידי הצבא האח'שידי ירד מצרימה. הקרמטים הצליחו לכבוש את העיר קַלְוִם (ד'ו אלחג'ה 360 / אוקטובר 971),³⁶ אך נסיונם לכבוש את קאהיר בירת מצרים נכשל. לאחר שני חודשי מצור נאלצו להסירו ולשוב על עקבותיהם לארץ-ישראל. שבטי הבדווים, שהיו עד אז בני-בריתו של חסן אלאעצם, ניצלו את מפלת הקרמטים ופגעו ברכושו של חסן אלאעצם (רביע א' 361 / דצמבר 971).³⁷

מארץ-ישראל שבו הקרמטים לבסיסים במפרץ-הפרסי. הבדווים בני עקיל וטיא שוב נדדו מחוץ לארץ-ישראל. כך נוצר חלל ריק פוליטי בסוריה הדרומית ולא היה כוח צבאי ופוליטי שיכול היה לפרוס את חסותו על האיזור. נסיונם של הפאטמים לשוב ולכבוש את רמלה נכשל, לפי שהיו עסוקים בביסוס שלטונם ביעדם המרכזי, מצרים, ולא התפנו לפעולה בסוריה במלוא-עוצמתם. מצב זה נמשך כשנתיים. ברביע א' 363 (דצמבר 973) שב חסן אלאעצם עם כוחות קרמטים לסוריה. עמוד-השדרה של צבאו היו הבדווים בני ג'ראח, ויש בכך כדי ללמד על היקף צבאם. מנהיגם של בני ג'ראח, חסאן בן ג'ראח, מכונה במקורות 'מנהיג הבדווים בסוריה' (אמיר אלערב באלשאם). בפשיטה זו בנה חסן אלאעצם צי, ובעזרתו פשטו הקרמטים על חופי הדלתא של הנילוס. עדות זו יש בה כדי ללמד שהפולשים נסתייעו באנשים בעלי ידע בבניית צי ובהנהגתו. יחידות אחרות של צבאו הגיעו בפשיטותיהם עד מצרים עלית (שעבאן 363 / אפריל 974). זו היתה פשיטת נוודים על ארץ-המזרע, מלווה בזיזה ושוד של כפרים.³⁸

התקפתם של הקרמטים נבלמה רק לאחר שהח'ליף הפאטמי אלמַעַז שיחד את אבן ג'ראח, וזה ערק ממחנה חסן אלאעצם שצר על קאהיר. הסיפור על ערמומיותם של הפאטמים והכשלתם את בני ג'ראח במטבעות זהב מזויפות יש בו כדי להוסיף תיזת לתיאור ההיסטורי היבש, אך אנו רשאים להסיק ממנו על מדיניותם של בני ג'ראח.³⁸ בדווים אלו ניצלו, כמוהם כבדווים אחרים, כל מצב כדי

33 ראה: *EI*², s.v. 'Djarrahids'

34 ראה: *EI*, s.v. 'Ṭaiy'. יש הרואים בשם 'טייעא', הנוצר פעמים אחדות בתלמוד הבבלי, שם הנגזר מן הערבית 'טיא'. כך נאמר, למשל, 'ובנהרדעא טייעי שכיחי' (בבא בתרא לו ע"א).

35 ראה הערך 'אגיא' אצל יאקות, מעג'ם אלבלדאן, א. מהדורת ויסטנפלד, עמ' 122 ואילך.

36 מקריזי (לעיל, הערה 18), עמ' 129, 188; אבן אח'יר (לעיל, הערה 15), עמ' 453.

37 מקריזי, שם, עמ' 130; אבן סעיד אלאנטאכי (לעיל, הערה 9), עמ' 139. על מטבע מתקופה זו ראה: סקנלן (לעיל, הערה 18), עמ' 40-41.

38 אבן סעיד אלאנטאכי, שם, עמ' 141-142; אבן קלאנסי (לעיל, הערה 30), עמ' 3; מקריזי, שם, עמ' 148-150, 202-206; אבן אח'יר (לעיל, הערה 15), עמ' 456-458, 469; אבן מיסר, תאריח' מצר, קאהיר 1919, עמ' 46.

39 אבן אלדואדארי (לעיל, הערה 17), עמ' 159-160; מקריזי, שם, עמ' 205; אבן אח'יר, שם, עמ' 469; אלסיוטי, חסן אלמחצ'ארה פי אח'באר מצר ואלקאהרה, ב. קאהיר 1299 להג'רה, עמ' 16-17.

להפיק ממנו את הרווח הגדול ביותר. הם עשו זאת בלי ליחס כל חשיבות לבריאות פוליטיות. ללא כל קושי החליפו את בני-בריתם ובגדו באלה שהבטיחו להם את נאמנותם. נראה שבמשך התקופה פעלו בני ג'ראח רק למען ביזה ומלקוח, ואין לייחס לפעולותיהם מניע אידיאולוגי.

נסיון פאטמי נוסף לכיבוש דמשק

מחומות קאהיר נסוג חסן אלאעצם אל ארעי שבחוראן. בעקבותיו התנהל הצבא הפאטמי. מפקדו, אבו מחמוד אברהים בן ג'עפר, שירך דרכו באטיות מחשש למלכודת, לפי שאחד מטכסיסו הבדווים היה להעמיד פני נסוגים וכעבור זמן לסוב אחר ולהתנפל על הרודפים. אבו מחמוד התקשר עם ט'אלם בן מנהוב ושירדלו לפעול בקירבת דמשק. בעיר עצמה שלטו האחדות' (רמצי'אן 363 / יוני 974). נסיונם של הפאטמים להטיל את עולם על העיר נכשל, ולפי המקורות עוררה התנהגותם של החיילים המוגרבים שהגיעו עם אבו מחמוד את תושבי דמשק למרוד בפאטמים.

למעלה משנה לחמו האחדות' בדמשק נגד הצבא הפאטמי. ט'אלם בן מנהוב נאלץ לצאת את העיר ועבר לבעלבך (רביע ב' 364 / ינואר 975). כמושל דמשק מטעם הפאטמים נתמנה ג'יש בן צמצאמה, בן-אחותו של אבו מחמוד אברהים בן ג'עפר.⁴⁰ למרות חצי תריסר השנים שחלפו מאז הופעת הפאטמים בזירה, הם לא הצליחו להיאחו בסוריה. למעשה נשלח אבו מחמוד לכבוש מחדש את דרום-סוריה, אך גם הנסיון הפאטמי השני נכשל.

נכונותם של בני דמשק להילחם מנעה מן הפאטמים מאחו בטוח בבירת האיזור. שלטונם לא היה יציב גם מחוץ לחומות דמשק. ככל הנראה לא היה ביכולתם של המצרים להעמיד צבא שישלוט על האזורים החקלאיים המקיפים את העיר וכתוצאה מכך נפגעו כפרים בקירבתה. אין אנו יודעים מי היו הפושטים, אך קרוב לוודאי שהיו אלו בני שבטים בדווים. השלטון הממשי של הפאטמים הצטמצם בערי-החוף של דרום-סוריה.⁴¹

הפאטמים התקשו להיאבק עם פסיפס הכוחות המקומיים בדרום-סוריה. לא היה בכוחם להעמיד צבא שיכה את כל יריביהם מכה ניצחת ויבטיח את מעמדם באיזור שנראה להם חיוני לצורכיהם. קושי מדיני וצבאי זה ביקשו הפאטמים לפתור באמצעות בריתות ארעיות עם קבוצות שגילו יכולת צבאית. אחת הקבוצות, אם לא החשובה שבהן, היו שבטי הבדווים, שלא היו מקשה אחת. אמנם היה להם קו אופייני משותף: כאשר עוצמת השלטון המרכזי נחלשה ולא היה בכוחו להגן על בטחון ארץ-המזרע פשטו הבדווים על אוכלוסייתה. אך לא היה שיתוף-פעולה ביניהם. נהפוך הוא: השבטים נלחמו ביניהם. הפאטמים ביקשו להיבנות מיריבות השבטים והשתמשו בהם זה כנגד זה כדי להחלישם. ואילו הבדווים שיתפו פעולה עם הצבא הפאטמי כדי להכות ביריבם.

אלפתכין

חולשת המימשל הפאטמי אפשרה לאֶלְפֶתְכִין, קצין תורכי שנמלט משירותם של השליטים הבְּנִיִּים בעיראק, להשתלט על דמשק. לאחר שנות המלחמה תמכו יושבי-העיר במפקד שהבטיח חוק וסדר.

40 אבן קלאנסי (לעיל, הערה 30), עמ' 3; מקריזי, שם, עמ' 206; אבן את'יר, שם, עמ' 470-472.

41 אבן קלאנסי, שם, עמ' 4-11; מקריזי, שם, עמ' 210-214.

השינוי בהנהגת העיר מצא את ביטויו בהשמטת שם הח'ליף הפאטמי אלמעז מדרשת יום השישי (ת'ט'ב'ה), והמרתו בשם הח'ליף העבאסי אלטאיע (אפריל 975).⁴² המקורות משבחים את אלפתכין כמושל רבי-יכולת שהצליח להשליט סדר וביטחון בתוככי חומות העיר ובעורפה החקלאי, ודאג לריסון הבדווים שפגעו בכפרים שבסביבות דמשק.

בזכות יכולתו המדינית הצליח אלפתכין להגיע לידי הסכם עם הביזאנטים. הקיסר הביזאנטי יוחנן צימיסקס (יאניס אבן אלשמשיק בערבית), הגיע בראש צבא עד גבולה הצפוני של ארץ-ישראל, וההסכם מנע מלחמה (רמצי'אן 364 / יוני 976). מן הדין לציין כי בשורות הצבא הנוצרי שירתו בדווים.⁴³

התמורות שחלו באיזור אלצו את המפקד הפאטמי, אבו מחמוד אברהים בן ג'עפר, לקבוע את מקום-מושבם בטבריה. את הלחץ הביזאנטי בסוריה ביקש לנצל כדי לסלק את אלפתכין מדמשק, אולם יעד זה היה מעבר לכוחו. בדווים מאנשי שבט עקיל בפיקודו של שָׁבֵל בן מַעְרוּף הביסו אותו וצבא פאטמי אחר הוכה על-ידי בדווים בקירבת ירושלים.⁴⁴

מעמדם הרופף של הפאטמים בארץ-ישראל התערער לחלוטין עם הופעתם המחודשת של הקרמטים. אלפתכין שב וגילה את יכולתו המדינית כאשר הפנה את צבא הקרמטים מדמשק דרומה, לארץ-ישראל. כמו בעבר נסוג מושל העיר רמלה, אבו מחמוד, ליפו, בוודאי מתוך תקווה לקיים את הקשר עם חצר-הח'ליף בקאהיר באמצעות הצי הפאטמי.⁴⁵

עם הקרמטים היו גם בני ג'ראח. בני קבוצה בדווית אחרת, בני עקיל, שנמנו עם השבטים הצפוניים, לחמו יחד עם הפאטמים. ט'אלם בן מוהוב נמצא עם חילה-המצב הפאטמי בצידון ולחם נגד אלפתכין, שביקש להשתלט על ערי-החוף: צור, צידון ועכו.⁴⁶

נוכח הסכנה שהשליטה על ארץ-ישראל תישמט מידיו שלח הח'ליף הפאטמי החדש, אלעזי (365-386 / 975-996), את ג'והר, בכיר מפקדי-צבאו, לכבוש את העיר הראשית בדרום-סוריה, דמשק (ד'ו אלקעדה 365 / יולי 976). אלפתכין העריך כי לא יהיה בכוחו לעמוד נגד הצבא המצרי בלי סיוע ולכן הזעיק כתגבורת את חסן אלאעצם, מנהיג הקרמטים. הופעתו של צבא זה מאלאחסא הרחוקה אלצה את ג'והר להסיר את המצור מעל חומות דמשק ולסגת דרומה — תחילה לטבריה ולאחר-מכן לרמלה. אלפתכין והקרמטים באו בעקבותיו. בצבאם היו בדווים ומגויסים מקרב יושבי האיזור. הם הצליחו לנתק את מחנהו של ג'והר בחורשות-הזיתים שהקיפו את העיר רמלה ממקורות המים שלו בראש-העין (נְהַר אֶלְטוּאֶתִין).

הפאטמים השכילו להחליש את הצבא התוקף על-ידי שידולו (או מוטב — שיחודו) של מֶפְרָג' בן דַ'עַפֵּל בן ג'ראח אלטיאי. הלה עזב את מחנה אלפתכין ובא לחצר הח'ליף בקאהיר וזכה שם

42 אבן את'יר (לעיל, הערה 15), עמ' 483-484; מחמד בן עבד אלמלך אלהמד'אני, תכמלת תאריח' אלטברי, ביירות 1961, עמ' 228-225; ג'מאל אבן אלט'אפר, אח'באר אלהול אלמנקטעה, קאהיר 1972, עמ' 31-32.

43 אבן קלאנסי (לעיל, הערה 30), עמ' 11-14; אבן אלוואדארי (לעיל, הערה 17), עמ' 167-169; אבן סעיד אלנאטאכי (לעיל, הערה 9), עמ' 145-146.

44 מקרזי (לעיל, הערה 18), עמ' 218-222.

45 שם, עמ' 238; אבן קלאנסי (לעיל, הערה 30), עמ' 15; אבן אלוואדארי (לעיל, הערה 17), עמ' 175. אחת המטבעות שנטבעה כנראה על-ידי הקרמטים בפשיטה זו הגיעה לידינו; ראה: סקנלון (לעיל, הערה 18), עמ' 42-44.

46 מקרזי, שם, עמ' 224, 238-239; אבן אלוואדארי, שם, עמ' 176-177.

במתנות. למרות תמרון מוצלח זה, נאלץ ג'והר לסגת דרומה, אל עיר-הנמל אשקלון. תקוותו להיעזר בצי הפאטמי נתבדתה לפי שמזג-האוויר הסוער של חורף 977/366 מנע מצי זה ליצור קשר עם החיל הנצור. ג'והר נאלץ אפוא להגיע לידי הסכם עם אלפתכין. מתוך ההסכם למדים אנו על מצבם הדחוק של הפאטמים. המחוזות הסוריים מאשקלון צפונה נועדו להיכלל בתחום-שלטונו של אלפתכין. הלה קרא את הח'טבה (דרשת יום השישי במסגד, הכוללת הכרזת נאמנות לח'ליף), בשמו של הח'ליף העבאסי.

האיזור מעזה דרומה, עד גבול מצרים, נשאר בשלטון הפאטמים. ג'והר התאמץ לשמור בידיו את הקצה הדרומי של רצועת-החוף, כדי שזו תהיה ראש-גשר וקר-הגנה אחרון לצבא המצרי. שהרי עיקר כוחו של הצבא הפאטמי היה מעבר למדבר סיני, במצרים.

הח'ליף אלעזיז התנגד להסדר (צ'לח / ע'הד) זה. הוא עלה בראש צבא גדול ממצרים והיה לח'ליף הפאטמי היחיד שהנהיג את צבאו על אדמת סוריה. שני המחנות היריבים נפגשו בקירבת רמלה (מחרם 367 / אוגוסט 977). בסופו של קרב ארוך הובסו אלפתכין ובני-בריתו הקרמטים והבדווים. אולם אלפתכין הצליח להימלט משדה-הקרב. הוא קיווה למצוא מקלט אצל ידידו משכבר הימים, מפרג' בן דע'פל.⁴⁷ אך מפרג' הסגירו לידי הח'ליף אלעזיז, שלא היסס לקבוע את מדיניותו ביחס למצביא המובס, בשל סכום הכסף הגדול שהוקצב לראשו של אלפתכין ובשל התמורה החריפה במעמדו.

הקרמטים נסוגו צפונה, לטבריה. העוצמה אשר הופגנה על-ידי הפאטמים — ואולי גם אי-אמון שעוררה התנהגותם של הבדווים עם בני-בריתם פעם אחר פעם — הביאום להסכם עם הפאטמים. מכל מקום, זו היתה המתקפה הקרמטית האחרונה על סוריה.⁴⁸

בני ג'ראח היטיבו לכלכל את מעשיהם, ובעיצומו של המאבק הצבאי החליפו את בני-בריתם וכך נצבו עם תום המלחמה לצד המנצח. במעשה זה הבטיחו לעצמם גמול נאה מידי הפאטמים: מפרג' בן דע'פל בן ג'ראח נתמנה למושל מחוז פלסטין.⁴⁹

הפאטמים לא נצלו את עליונותם הצבאית בסוריה לסילוק היסודות שערערו את היציבות, ויש בכך כדי ללמד על חולשתם; יחד עם זאת היו הכוח הצבאי הראשי בדרום-סוריה. אמנם לא היה בכוחם להשליט את מרותם וליצב את מעמדם באיזור, אך לא היה כוח אחר שיכול היה לרשת אותם. מפקדי צבא מקומיים, דוגמת אלפתכין, צבא-פולשים של הקרמטים, השבטים הבדווים והעירונניים (אחדאת') הצליחו להכות את הפאטמים, אך לא יכלו לרכז עוצמה צבאית מספקת כדי לגבש את שלטונם ולהשתיתו על בסיס איתן.

הצבא הפאטמי לא הצליח לתפוס את דמשק, והעיר נשלטה בידי האחדאת'. חוסר האונים של הפאטמים היה בו משום פיתוי לכוחות-צבא לא-מקומיים, ואחד מחשובי המפקדים החמדאנים בג'זירה ניסה להשתלט על חבלי-ארץ בדרום-סוריה,⁵⁰ בדומה למעשהו של אלפתכין.

47 לפי מקצת מן המקורות היה המעשה בכפר בשם לְבָנָא; ראה: יאקות (לעיל, הערה 35), ד, עמ' 347. לפי אחרים היה זה בין כפר-סבא ויהודיה.

48 מקריזי (לעיל, הערה 18), עמ' 236-243, 246; אבן קלאנסי (לעיל, הערה 30), עמ' 15-20; אבן סעיד אלנאטאכי (לעיל, הערה 9), עמ' 154-155; אבן את'יר (לעיל, הערה 15), עמ' 484-487.

49 מקריזי, שם, עמ' 249.
50 EI², s.v. 'Hamdanids'

אבו תע'לב

אָפּו תע'לב יצא את הג'זירה, ובראש כוח צבאי קטן בא לקירבת דמשק וביקש לתפוס את העיר. האחדות הצליחו למנוע זאת. אז עבר אבו תע'לב לחוראן, אל העיירה ג'נא (היא נגה שבמקורות העבריים; רמ'צ'אן 368 / אפריל 979). הפאטמים, שזה עתה הצליחו בעמל רב לעקור צבא זה, חששו שאבו תע'לב יצליח לבצר את מעמדו באיזור. לכן שיגר הח'ליף אלעזיז תגבורת לסוריה, שבראשה עמד אלפצ'ל בן צאלח, יהודי שהתאסלם. אלפצ'ל בא לרמלה והביא למושל האיזור (נאחיה) מפרג' בן דע'פל כתב-מינוי (סג'ל) שאישר למפרג' את משרת מושל רמלה (ולאית אלרמלה). זה ניצל את מעמדו החזק כדי לפגוע באויביו הבדווים, בני שבט עקיל.

מרמלה המשיך אלפצ'ל את דרכו צפונה, אל קירבת הכנרת לפגישה עם אבו תע'לב, אך המפגש לא עלה יפה. אבו תע'לב אף סירב לשבת לצדו של המפקד הפאטמי בשל מוצאו היהודי. נסינו של אלפצ'ל בן צאלח לתפוס את דמשק נכשל. הוא נסוג דרומה, ולאחר מסע לאורך רצועת-החוף הגיע לאשקלון; שם התבצר וציפה לבאות. חסרונו של שלטון יציב אפשר לבדווים בני שבט מרה ופזארה להשתלט על החוראן והבשן. כתוצאה מפעילותם פסקה עבודת-האדמה ויושבי האזורים הסמוכים לדמשק נטשו את בתיהם ונדדו צפונה, למרכז-סוריה.

אבו תע'לב התקשר עם הבדווים בני עקיל שחיפשו בעל-ברית במאבקם נגד בני ג'ראח. הוא בא לאיזור רמלה יחד עם קבוצה בהנהגת שפ'ל בן מערוף אלעקילי. אלפצ'ל ביקש לנצל את המאבק בין בני עקיל ובני ג'ראח ותמך בשני היריבים, באבו תע'לב ובמפרג' בן דע'פל. לאחר שנתלקח הקרב הטיל אלפצ'ל את צבאו למערכה לצדם של בני ג'ראח. אבו תע'לב ובני-בריתו הבדווים הוכו (צפר 369 / אוגוסט 979).⁵¹

מפרג' בן ג'ראח ובניו ככוח מדיני וצבאי

תקופת הח'ליף אלעזיז

בעקבות הניצחון התחזק מעמדו של מפרג' בן דע'פל בן ג'ראח. ארץ-המזרע נפגעה קשות ממעשי השוד של הבדווים, כדברי אחד המקורות: 'באיזור נוצר חלל ריק [והוא נפל בידי] אבן ג'ראח. בני טיא התנפלו על האנשים ורעתם פגעה בכולם'.⁵² הפאטמים ביקשו לנצל את הניצחון לחיזוק מעמדם בסוריה. הח'ליף אלעזיז החיש תגבורת לסוריה ולמפקד חיל-המשלוח נתמנה סלמאן בן ג'עפר בן פלאח.⁵³ מטרתו היתה לתפוס את דמשק, אך המצור נכשל. צבא פאטמי נוסף ששהה בארץ-ישראל ביקש להדק את הפיקוח על הארץ. מפקדו אלפצ'ל בן צאלח ביטל את בריתו עם מפרג' בן דע'פל, והתקשר עם יריביו הבדווים בני שבט עקיל.

51 מסכיה (לעיל, הערה 10), עמ' 401-403; אבן את'יר (לעיל, הערה 15), עמ' 512-514; מקריזי (לעיל, הערה 18), עמ' 249-253; אבן אלדואדארי (לעיל, הערה 17), עמ' 190-195; אבן קלאנסי (לעיל, הערה 30), עמ' 21-22; אבן סעדי אלנאטאכי (לעיל, הערה 9), עמ' 159-160.

52 אבן קלאנסי, שם, עמ' 23, שורות 10-11.

53 ראה עליו: אבן עסאכר (לעיל, הערה 21), ג, עמ' 209-210.

נסיונם לתפוס את מפרג' נכשל. לאחר ניצחון זה שלט מפרג' בן דע'פל על כל איזור פלסטין, מרמלה ועד טבריה (צפר 370 / אוגוסט 980).⁵⁴ כמו במקרים אחרים בעבר נצלו הבדווים גם עתה את קוצר-ידו של השלטון ואת אי-יכולתו להגן על ארץ-המזרע כדי לבזוז את אוכלוסיית הכפרים והעיר גם יחד.⁵⁵

אבן ג'ראח שב אל מחוץ [בלאד] פלסטין, אל מעמדו הקודם, וכילה את כל האיזור עד כדי כך שהיה אדם נכנס לרמלה לבקש דבר-מה לאכול ולא היה מוצא. ומתו הפלאחים ושאר האנשים מחמת הרעה.⁵⁶

פעולות ההרס של הבדווים באיזור החקלאי המקיף את דמשק (הע'וטה) הביאו לעליית מחירי המזון. מפגיעות אלו בדמשק נהנתה העיר חמץ שמושלה, בכג'ור (ראה להלן), השכיל להגן על עורפה החקלאי ולהבטיח אספקת מזון תקינה לעירו. התחזקותו אפשרה לו להרחיב את שלטונו לג'בל סניר. שוב הצטמצם שלטונו של הפאטמים למספר ערי-חוף.⁵⁷

אלעזיז היה הח'ליף הפאטמי הראשון שהקדיש תשומת לב ומשאבים לסוריה, ולמעשה החל השלטון הפאטמי בארץ-ישראל בזמנו. אך גם שלטונו — כשלטון הבאים אחריו — היה רופף, ולמרות מאמציו לא נכון השלטון בסוריה בידי הפאטמים: על דמשק שלטו האחדאת', ובארץ-ישראל היו בני ג'ראח בעלי-השררה. אלעזיז ביקש לתקן זאת ושיגר צבא פאטמי לסוריה. בני ג'ראח הוכו, ומפרג' בן דע'פל עבר את הירדן, מזרחה. בקירבת אילת פגעו מפרג' ובני-שבטו בשירת עולי-הרגל (חג'), שעשתה דרכה ממצרים למקָה (371 / 981-982).⁵⁸

מאילת שב מפרג' לארץ-ישראל, אליה הגיע צבא מצרי נוסף בפיקודו של בֶּלְתַּבְּיִן, שחזק את כוחותיו בבדווים בני קִיס וצירף אליו את בְּשֶׁאֲרָה מושל (ואלי) טבריה.⁵⁹ ככל הנראה הוכו הפעם מפרג' מכה ניצחת ונמלט צפונה לאיזור הגבול המוסלמי-הביזאנטי, בסביבות העיר אנטיוכיה (שנת 371 או 981-982).⁶⁰

אבן ג'ראח לא הצליח לזכות בתמיכת הביזאנטים אך העדיף להישאר באיזור-הספר ולא לשוב לארץ-ישראל. מבחינת זיקתו של מפרג' לאיסלאם הממוסד היה מעשהו חמור: הוא מנע ממוסלמים למלא את אחת מחמש מצוות היסוד של דתם ואף לקח חלק פעיל בפעולת צבא נוצרי, ביזאנטי, שצר על חלב המוסלמית (373 / 983-984).⁶¹ בעזרת בדווים בני פְּלֶאב, הצליח בְּגַ'וֹר מושל חמץ להרחיב את אזורי שליטתו דרומה עד בעלבך.

54 מקריזי (לעיל, הערה 18), עמ' 253-255; אבן קלאנסי (לעיל, הערה 30), עמ' 24.

55 אבן קלאנסי, שם.

56 מקריזי (לעיל, הערה 18), עמ' 254, שורות 13-14.

57 אבן את'יר (לעיל, הערה 15), ט, עמ' 5; אבן אלדואדארי (לעיל, הערה 17), עמ' 202-203.

58 אבן סעיד אלג'אנאכ'י (לעיל, הערה 9), עמ' 163.

59 ראה עליו: אבן עסאכר (לעיל, הערה 21), י, עמ' 23-24.

60 מקריזי (לעיל, הערה 18), עמ' 256; אבן אלדואדארי (לעיל, הערה 17), עמ' 205; אבן קלאנסי (לעיל, הערה 30), עמ' 25-26.

61 אבן קלאנסי, שם, עמ' 28-29.

כעבור זמן קצר מינו אותו הפאטמים למושל דמשק (רג'ב 373 / דצמבר 983).⁶² יחד עמו נמצאו בדמשק בני ג'ראח. בכג'ור שריו היה במחלוקת עם בַּשָּׂארה מושל טבריה. אבן ג'ראח סייע לבכג'ור, וכתמורה קיבל ממנו רשות לחנות באיזור הכפרי (סואד).

הפאטמים שיגרו צבא ממצרים כדי לסלק את בכג'ור שנתמך על-ידי בני כלאב, ואת אבן ג'ראח. מפקד חיל-המשלוח בא לרב-תעמון (עמאן) ונפגש שם עם בדווים משבטי קַיִס, עקיל ופזארה. מכאן המשיך הכוח בדרכו לעבר דמשק והיכה את אבן ג'ראח. כאשר נוכח בכג'ור לדעת כי אין בכוחו לעמוד נגד הצבא הפאטמי המחוזק בבדווים, יצא את דמשק ועמו מפרג' בן דע'פל בן ג'ראח (רג'ב 378 / אוקטובר 988).⁶³

בעקבות הלחץ הצבאי הפאטמי נדחקו בני ג'ראח אל מחוץ למערכת הצבאית-הפוליטית הסורית ונאלצו לצאת את האיזור. מפרג' שב לארץ-מכורתו, ארץ טיא שבדרום עיראק. כאן בין כופה למכה תקפו בני ג'ראח את שיירת החג' (990/739).⁶⁴ לא עבר זמן רב והח'ליף אלעזיז נזקק לכוחם הצבאי של בני ג'ראח. מפרג' בן דע'פל סייע לפאטמים במאבק על הנהגת העיר דמשק (981/381) וכנגד שירותיו קיבל רשות לשוב ולשהות באיזור רמלה. תרומתם של בני ג'ראח למאמץ המלחמתי של הפאטמים גדלה כאשר שיגר אלעזיז (באותה שנה) חיל בפיקודו של מַנְג'וּתְפִין כדי לכבוש את חלב. מנְג'וּתְכִין נעזר בבדווים. מפרג' בן דע'פל בא לחצר הח'ליף בקאהיר וקיבל מתנות עזרתו.⁶⁵ אלעזיז היה הח'ליף הפאטמי הראשון שהצליח לכפות את שלטונה של שושלת זו על סוריה הדרומית. את זאת השיג רק לאחר שנים ארוכות של מלחמה נגד אויבים מקומיים וצבאות שפלוו לסוריה. במשך תקופה זו חל שינוי במעמדם של בני ג'ראח בארץ-ישראל. אם בימיו של אַלְמַעַז, הח'ליף הפאטמי הראשון במצרים, ובשנותיו הראשונות של אלעזיז היו בני ג'ראח חלק מצבא-הפלישה של הקרמטים שפשט על ארץ-ישראל מאלֶאֶחְסָא הרחוקה, הרי שבערוב ימי אלעזיז היו בני ג'ראח לגורם פוליטי וצבאי מקומי בסוריה.

הפאטמים הפגינו מפעם לפעם יכולת צבאית והצליחו לדחוק את בני ג'ראח אל מחוץ לארץ-ישראל, אולם לא היה בכוחם להתמיד במדיניות זו. בתנאי הזמן ההוא היו הבדווים גורם צבאי שיש להתחשב בו. הפאטמים העדיפו אפוא לנסות ולשלב את בני ג'ראח בתוך המנגנון המינהלי והצבאי שלהם בסוריה, ולא ללחום נגדם. לפיכך אנו עדים, החל מימיו של אלעזיז, לעליות וירידות ביחסים בין בני ג'ראח והפאטמים. הבדווים שאפו לשהות בארץ-ישראל והפאטמים ביקשו להשתמש בכוחם הצבאי של בני ג'ראח ולכן אֶפְשְׂרוּ להם שהות זו. בני ג'ראח צברו כוח, ניצלו את חולשת הפאטמים ופגעו במרות הח'ליף. מצב זה נמשך עד אשר החליטו הפאטמים כי האיום לאחיותם בארץ-ישראל מצד הבדווים מחייב את ריסונם של בני ג'ראח. אז נשלח ממצרים צבא שריסן את בני ג'ראח, וחוזר חלילה.

62 אבן אלדואדארי (לעיל, הערה 17), עמ' 210-212; אבו שג'אע אלדוד'ראורי, ד"ל תג'ארב אלמם, ג, מהדורת אמדרו, עמ' 208-216; אבן עסאכר (לעיל, הערה 21), י, עמ' 245.

63 מקריזי (לעיל, הערה 18), עמ' 259-260.

64 אבן אח'יר (לעיל, הערה 15), ט, עמ' 48; אבן ג'וּי, מנתט'ם, ז, עמ' 147.

65 מקריזי (לעיל, הערה 18), עמ' 269-271; אבן קלאנסי (לעיל, הערה 30), עמ' 40-41; אבן סעיד אלנאטאכי (לעיל, הערה 9), עמ' 174-177; כמאל אלדין אבן אלעדים (לעיל, הערה 11), עמ' 189; אבן מיסר (לעיל, הערה 38), עמ' 50-48.

תקופת הח'ליף אלחאכם

תקופת ח'ליפותו של אלחאכם באמר אללה (386–441 / 996–1021)⁶⁶ נפתחה במאבקים בתוך החצר הפאטמית בקאהיר. המאבק הפוליטי מתואר במקורות כמאבק בין שתי קבוצות אתניות – התורכים נגד הברברים (שמוצאם מצפון-אפריקה, מרכזי-שלטונם הראשון של הפאטמים). בעת שהעלית השלטת עסוקה היתה במאבק על שליטה במוקדי-הכוח בקאהיר, נזנחו האזורים שנראו בעינייה שוליים. עקב כך התחדשה הפעילות ההורסנית של בני ג'ראח בארץ-ישראל.

המפקדים הברברים בקאהיר חששו פן יזכו יריביהם התורכים בתגבורת מסוריה, ולכן שיגרו צבא לארץ-ישראל כדי למנוע ממושל דמשק מנג'ותכין את חציית מדבר סיני. מפקד הצבא שעלה ממצרים, סלמאן בן ג'עפר בן פלאח, חיזק כוחותיו בדרוים. בשורותיו של מנג'ותכין היו בני ג'ראח בפיקודו של מפרג' בן דע'פל ובני פֶּלַב בהנהגת סנאן בן עֶלְיָאן. המחנות נפגשו בקירבת אשקלון. כאשר נוכחו בני ג'ראח וכלב לדעת כי המערכה נוטה לצד סלמאן בן ג'עפר, הם ערקו משורות מנג'ותכין והצטרפו למנצח. עלי בן ג'ראח תפס את המצביא המנוצח והסגירו (ג'מאדא א' 387 / מאי 997).⁶⁷

המאבקים הפנימיים בחצר הפאטמית אפשרו לעירוניים ולכדוים בסוריה למרוד בח'ליפות. אנשי צור ודמשק הצליחו להקים שלטון מקומי בהנהגת האַחְדָּאד' ובני ג'ראח השתלטו על האיזור הכפרי שבקירבת רמלה. נסיונם לתפוס את העיר עצמה נכשל, אך עלה בידם לבזוז את הכפרים.⁶⁸ עם ייצוב השלטון בקאהיר, נשלח ממצרים צבא לסוריה, בפיקודו של ג'יש בן אלצמצאמה.⁶⁹ חיל-המשלוח פעל בשתי זרועות: האחת חיזקה את האחיזה המצרית בערי-החוף הסורית, והשנייה לחמה נגד בני ג'ראח. מפרג' הוכה ונאלץ לנוס אל המדבר; הוא שלח אשה זקנה אל הפאטמים וביקש על חייו (388 / 998).

שוב אילץ הלחץ הפאטמי את בני ג'ראח לצאת את האיזור. הם עברו לעיראק, לארץ טיא. בין כופה למכה שוב פשטו בני ג'ראח על שיירת החג' העיראקית (ד'ו אלחג'ה 394 / ספטמבר 1004).⁷⁰ אולם, הצורך של הח'ליפות הפאטמית לנצל את כוחם הצבאי של הכדוים, החזיר את בני ג'ראח לפעילות בתוך השטחים שמתוכם נדחקו. בשל מרידתם של שבטי כדוים מבני קַהֵּר באיזור בְּרָקָה (לוב של ימינו), נאלץ הח'ליף אלחאכם לגייס כל כוח צבאי. בין המגויסים היו גם שבטי כדוים מסוריה. בראש הצבא המצרי שיצא לדיכוי המרד עמד אלפצ'ל בן צאלח ויחד עמו היו חסאן, עלי ומחמוד בני מפרג' בן ג'ראח איש שבט טיא. בני קרה ביקשו לסלק את תומכיהם הכדוים של הפאטמים והציעו לבני ג'ראח לחלק ביניהם את המדינה הפאטמית. ארץ-ישראל נועדה להימסר למפרג' ולשלושת בניו. אולם בני ג'ראח לקחו חלק פעיל לצד הצבא הפאטמי בדיכוי המרד (ד'ו אלחג'ה 396 / אוגוסט

66 שמו קשור בראשית העדה הדרחית בהרי-החרמון, וראה עלי: *EI*², s.v. 'al-Hakim Bi-Amr Allah'

67 אבן אתיר (לעיל, הערה 15), ט, עמ' 83–86; אבן קלאנסי (לעיל, הערה 30), עמ' 41–47; אבן אלדואדרי (לעיל, הערה 17), עמ' 171–172; אבן סעיד אלאנטאכי (לעיל, הערה 9), עמ' 180–181; אבו שג'אע אלרח'ראורי (לעיל, הערה 62), עמ' 217–221; אבן מיסר (לעיל, הערה 38), עמ' 54–55.

68 אבן ח'לדון, כתאב אלעבר, ד', ביירות 1958, עמ' 47–55; אבן שדאד (לעיל, הערה 32), עמ' 164–165; אבן קלאנסי, שם, עמ' 47–55.

69 אבן עסאכר (לעיל, הערה 21), י, עמ' 23–24.

70 אבן ג'ווי (לעיל, הערה 64), עמ' 229.

1006).⁷¹ ממצרים שבו בני ג'ראח מזרחה. כעבור שנה (397 / 1006-1007) שבו ופשטו על שיירת החג' שעשתה את דרכה מעיראק למכה.⁷²

פרשת ח'ליפות רמלה

אלחאכם הצליח לתפוס את רסן-השלטון במצרים, וכדי להבטיח את מעמדו פתח בשורה ארוכה של טיהורים. מחשש לחייהם ברחו אחדים מרמי המעלה מקאהיר. צאצאיו של ג'והר כובש מצרים נסו לסוריה ונתפסו בידי בני ג'ראח. חסאן בן מפרג' מסר אותם לידי הפאטמים בקירבת העיירה סוידא שבחוראן (רביע ב' 402 / נובמבר 1011).⁷³ אפשר ששיבתם של בני ג'ראח לתחומי המדינה הפאטמית היתה גמול לשיירות שהעניקו לח'ליף אלחאכם.

זמן קצר לאחר-מכן ברח מקאהיר לארץ-ישראל אבו אלקאסם אלחוסיין בן עלי, המכונה במקורות (על-שם תפקידו לאחר-מכן) אלנויר אלמע'רבי.⁷⁴ הוא ברח אחרי רצח אביו (הוויזר בשירותו של אלחאכם) ואחיו. תיאור המאורעות במקורות אינו ברור ויש סתירות בין הסיפורים השונים. אלנויר אלמע'רבי מצא מקלט באוהליו של חסאן בן מפרג' בן ג'ראח ועודד את מארחו למרוד בפאטמים. אף-על-פי שאביו של חסאן, מפרג', היה בקירבת מקום, העדיף כנראה הבורח לעורר את הבן הצעיר, לאחר שהאב הזקן זכה באותות-כבוד ובמענקים מן הפאטמים ולא רצה למרוד נגד הח'ליף אלחאכם.

אלחאכם שלח לסוריה מושל חדש, שנסע בלוויית משמר קל עם שיירת סוחרים ממצרים לסוריה. בשורות חילו נמצאו שני בנים אחרים של מפרג', עלי ומחמוד. עתה התעורר חששו של מפרג' מפני הפאטמים, ובני ג'ראח תקפו את השיירה ושבּו את נוסעיה בדרום ארץ-ישראל — לפי מקורות אחדים, בין עזה ואשקלון, ולפי אחרים, בין כפר דרום ורפיח (1012 לספירה).⁷⁵

בעקבות הצלחה זו פתחו בני ג'ראח במרד גלוי נגד הח'ליף אלחאכם. אלנויר אלמע'רבי יצא למכה ושכנע את מושל העיר הקדושה, האמיר אבו אלפתוח, לבוא לרמלה ולכונן בה ח'ליפות. זה קיבל את ההצעה, אסף כספים שהיו מופקדים ככעפה למשמרת וטבע מטבעות. לאחר-מכן התהדר בחרב שאמורה היתה להיות חרבו של עלי בן אַבּי טאַלב (הח'ליף הרביעי, בן-דודו וחתנו של מוחמד) ובמטה שנאמר עליו כי היה מטהו של הנביא מוחמד. ברמלה התקבל על-ידי בני ג'ראח וזכה בתואר 'אלראשד'.⁷⁶ במעשה זה של בני ג'ראח והאמיר אבו אלפתוח היו שני היסודות הדרושים, על-פי

71 אבן קלאנסי (לעיל, הערה 30), עמ' 64-66; אבן אלט'אפר (לעיל, הערה 42), עמ' 44-46; אבן ח'לדון (לעיל, הערה 68), עמ' 120-123; אבן סעיד אלאנטאכי (לעיל, הערה 9), עמ' 139-144.

72 אבן אח'יר, שם, ט, עמ' 145.

73 אבן סעיד אלאנטאכי (לעיל, הערה 9), עמ' 198-199; אבו שג'אע אלרוד'ראורי (לעיל, הערה 62), עמ' 230-233; אבן ח'לדון (לעיל, הערה 68), עמ' 123-125.

74 אבו אלקאסם אלחסיין בן עלי אלמע'רבי, כתאב פי אלסיאסה, בעריכת סאמי אלדהאן, דמשק 1948; אבן ח'לכאן (לעיל, הערה 19), ב, עמ' 172-177; יאקות, ארשאד, י, עמ' 79-90.

75 אבן אלט'אפר (לעיל, הערה 42), עמ' 48-50; אבן קלאנסי (לעיל, הערה 30), עמ' 62-64; אבן סעיד אלאנטאכי (לעיל, הערה 9), עמ' 200-202; אבו שג'אע אלרוד'ראורי, עמ' 233-238.

76 אבן ג'ווי (לעיל, הערה 64), עמ' 164-165; אבן אח'יר (לעיל, הערה 15), ט, עמ' 233; מחמד בן אחמד אלפאסי, שפא אלע'ראם באח'באר אלבלד אחרם, מהדורת ויסטנפלד, עמ' 207-209.

התפיסה המשפטית המוסלמית, להקמת שושלת עצמאית: קריאת הדרשה (הח'טבה) במסגד ביום שישי בשם הח'ליף החדש וטביעת מטבעות (ספּה).

בירת הח'ליפות היתה ברמלה. שלטונם של בני ג'ראח השתרע על רובה של ארץ-ישראל, מפרמא (פלוסיון) בדרום ועד לטבריה בצפון, להוציא ערי-החוף. נראה כי המעשה החשוב ביותר של בני ג'ראח בח'ליפות היה בכוונה לחדש את בניינה של כנסיית הקבר.⁷⁷ מספר שנים קודם-לכן ציווה אלחאכם על מושל רמלה להרוס את הכנסייה⁷⁸ ואפשר שבני ג'ראח קיוו לזכות בתמיכה ביזאנטית נגד ההתקפה הפאטמית העתידה לבוא. מצבה של אוכלוסיית האיזור לא שפר והבדווים שדדו במרץ רב את האזורים הכפריים. תמוה הדבר שבני ג'ראח לא ניסו להקים מימשל יציב שיעניק תחושת ביטחון לאוכלוסייה בתמורה לתמיכתה בהם נגד כיבוש פאטמי.

מכל מקום, ח'ליפותם של אבו אלפתוח ובני ג'ראח היתה אפיזודה קצרת-ימים. אלחאכם ניצל את רצונו של מפרג' לשלוט על ארץ-ישראל בלי מלחמה. בין האב ובנו חסאן נוצרו חילוקי-דעות: הבן שזכה לראשונה לשלוט ביקש להמשיך במרידה, אך האב שלל זאת. סכום כסף ששולם כשחוד לחסאן הכריע את הכף. אבו אלפתוח ואלח'זיר אלמע'רבי יצאו את ארץ-ישראל. להלכה שבה הארץ לתחום השלטון הפאטמי (1013 / 403).⁷⁹

הפאטמים לא יכלו להישאר שווי-נפש נוכח הסכנות שבני ג'ראח הציבו לשלטונם בסוריה. לפיכך שיגר הח'ליף אלחאכם צבא כבד ממצרים לארץ-ישראל. עלי ומחמוד שני בני מפרג' נכנעו למצרים וחסאן ברח אל המדבר. אביהם, מפרג' בן דע'פל, הורעל כנראה (מחרם 404 / יולי 1013).⁸⁰ המכה שהוכו בני ג'ראח לא היתה קשה, כעבור זמן-מה פנה חסאן אל הפאטמים בבקשת חנינה. יחד עם בני פֶּלַב, בהנהגת סנאן בן עליאן, נטל חסאן חלק במתקפה פאטמית נגד חלב (שעבאן 406 / ינואר 1016).⁸¹

עד סוף ימי אלחאכם אין שומעים עוד על פעילות של בני ג'ראח בארץ-ישראל. רק ידיעה אחת מספרת על התקשרותם עם מושל דמשק שביקש לחזק את כוחותיו מחשש לתגובת הח'ליף אלחאכם בעקבות פגיעתו בדרוזים בוואדי אלתיים (410-411 / 1019-1020).⁸²

מדינה בדווית בסוריה

כמו בעבר ניצלו הבדווים את תקופת-המעבר בין ח'ליף לח'ליף להתחזקות. מנהיגי שלושה שבטים 'ימנים' בסוריה, חסאן בן מפרג' בן ג'ראח משבט טיא, סנאן בן עליאן מנהיג בני פֶּלַב וצאלח בן מרדאס משבט פֶּלַב, נועדו יחדיו וערכו הסכם לחלוקתה של סוריה (414 / 1023-1024). לפי הסכם זה ניתנה ארץ-ישראל לשלטון בני ג'ראח, איזור דמשק נפל בחלקם של בני כלב וצפון-סוריה ובירתה חלב הובטחו לבני כלב.⁸²

C.H. Couasnon, *The Church of the Holy Sepulchre*, Oxford 1974 77

M. Canard, 'Le destruction de l'église de la resurrection', *Byzantion*, XXXV (1965), pp. 16-43 78

אבן סעיד אלנאטאכי (לעיל, הערה 9), עמ' 207. 79

אבו שג'אע אלרוד'ראורי (לעיל, הערה 62), עמ' 238-239; אבן את'יר (לעיל, הערה 15), ט, עמ' 85-87, 233. 80

אבן סעיד אלנאטאכי (לעיל, הערה 9), עמ' 214-215; כמאל אלדין אבן אלעדים (לעיל, הערה 11), עמ' 215; 81

S. Zakkar, *The Emirate of Aleppo*, Beirut 1971, pp. 56-59

אבן סעיד אלנאטאכי, שם, עמ' 226-227. 82

חסאן בן מפרג' ביקש לחזק את כוחותיו. קודם למרידה קיבלו בני ג'ראח נחלאות מן הפאטמים ועתה קשר חסאן עם אחד ממפקדי-הצבא במצרים. על-פי ההסכם בין השניים אמור היה חסאן לערער את הסדר הציבורי בסוריה. כדי להשיב את הסדר על כנו אמור היה הח'ליף אלט'אהר לשגר חיל-משלוח שמפקדו היה הקצין שקשר עם חסאן. מזימת השניים נתגלתה. אך בקושי ניצל חסאן ממות.⁸⁴

נסיונם של בני ג'ראח לכבוש את רמלה נכשל תחילה (שנת 414), אך כעבור שנה עלה הדבר בידי חסאן בן מפרג'. במהלך הכיבוש נפגעה העיר בשריפה (רג'ב 415 / אוקטובר 1024). מושל ארץ-ישראל הפאטמי, אַנוּשְׁתֶּפִּין אַלְדִּ'זְבִּירי,⁸⁵ ברח לאשקלון. בין חומות העיר היה החיל הפאטמי נצור כשלוש שנים (עד 418).

בני ג'ראח הצליחו להשתמש בבירוקרטיה הפאטמית בארץ-ישראל כדי לגבות מסים מיושביה. בעונת-הקציר היו אזורי המזרע כר מרעה לעדרי הבדווים ובחורף שבו לרעות במדבר. פשיטות בני ג'ראח לעבר מצרים עוררו פחד בלבנות יושביה וגרמו לבריחת אוכלוסין.⁸⁶

בני כלאב הרחיבו את איזור שלטונם דרומה עד בעלבך וצידון, אך בני פֶּלֶב לא הצליחו לכבוש את דמשק, גם אם פעולותיהם בקירבת העיר פגעו קשה בעיירה דאריא.

כדי להכביד את הלחץ על הפאטמים הציעו בני ג'ראח לבדווים בני קְרָה שישבו במדבר המערבי לפעול במשותף נגד צבאות הח'ליף אלט'אהר (416 / 1025-1026).⁸⁷ כאשר ערכו הבדווים את תכניתם להשתלט על סוריה פנו אל הביזאנטים, אך נדחו. מעשה זה נבע כנראה מתוך כך שהבדווים ביקשו להיעזר במעצמה השנייה באיזור. במשך שנים ארוכות שררו יחסי איבה בין הביזאנטים לפאטמים. הביזאנטים יכלו לסייע לבדווים בצי, בכלי-מצור לכיבוש הערים המבוצרות ואולי אף בחיל-משלוח צבאי נגד מתקפה ממצרים.

ירידת בני ג'ראח והתפוררות הכוח הבדווי

אנושתיכין

מצב זה נמשך כמה שנים. הפאטמים ישרו את ההדורים במצרים ושיגרו לסוריה צבא גדול בפקודו של אַנוּשְׁתֶּפִּין (420 / 1029). בין שבטי הבדווים חל קרע: סנאן בן עליאן, מנהיג בני פֶּלֶב מת, ויורשו בהנהגת השבט ראפע בן אַבִּי לִיָּל שינה את מדיניותו; בני כלאב קשרו הסכם עם צבא הח'ליף, הסתלקו מתמיכתם בשבטים המורדים וכגמול קיבלו נחלאות מן הפאטמים.

83 שם, עמ' 244-245; אבן קלאנסי (לעיל, הערה 30), עמ' 72-74; אבן ח'לדון (לעיל, הערה 68), עמ' 128-129.

84 אבן אלדואדארי (לעיל, הערה 17), עמ' 319; כמאל אלדין אבן אלעדים (לעיל, הערה 11), עמ' 223-224.

85 אבן את'יר (לעיל, הערה 15), ט, עמ' 162-163; מקריזי (לעיל, הערה 18), 1948, עמ' 271-272; 'Un; G. Wiet, Proconsul Fatimide de Syrie', *Mélanges de l'université st. Joseph*, XLVI (1970), pp. 383-407

86 אבן סעיד אלנאטאכי (לעיל, הערה 9), עמ' 248, 253; מקריזי, ח'טט, קאהיר 1324 להג'רה, עמ' 168-169; אלמסבח, תאריח, נדפס אצל: C.H. Becker, *Beitrage zur Geschichte Agyptens*, I, Strassburg 1902, pp. 68.

74-75, 80

87 אבו אלמחאסן אבן תע'רי ברדי, אלנג'ום אלזאהרה, ב, מהדורת פופר, עמ' 146.

בני ג'ראח הועיקו לעזרתם את בני פלאב. הקרב המכריע בין הבדווים לצבא הפאטמי נערך על גדות הכנרת, באַקְוֹנָאָה, ונסתיים בנצחון פאטמי מוחץ. בני ג'ראח הופצו לכל עבר, ומנהיגי בני כלאב נהרגו. אנושתכין הצליח להשיב את הסדר בסוריה על כנו (רביע ב' 420 / מאי 1029).⁸⁸

חסאן בן מפרג' בן ג'ראח פנה אל הביזאנטים באנטיוכיה והציע להם את שירותיו, ונדחה (רג'ב 421 / יולי 1030).⁸⁹ הוא שב לסוריה וניסה את כוחו בהתמודדות נוספת עם הפאטמים. יחד עם ראפע בן אבי ליל, מנהיג בני כלב, שחשש מהתעצמות כוחו של אנושתכין, ניסה חסאן להילחם נגד המצרים, אך כוחם של שני השבטים גם יחד לא עמד להם נגד צבאו המאומן של אנושתכין. בקירבת בצרא שבחוראן הוכו הבדווים מכה קשה (שעבאן 421 / אוגוסט 1030).⁹⁰ בני ג'ראח נדחקו אל המדבר והפאטמים מסרו את נחלאותיהם לידי שבטי בדווים אחרים. מכיוון בלתי-צפוי באה הישועה לחסאן. בשעת משבר זו הגיע אליו שליח ביזאנטי שהציע לבני ג'ראח ולבני כלב לעבור מאיזור תדמור לאיזור אנטיוכיה.⁹¹ חסאן ובני שבטו קיבלו את ההצעה ועברו לאיזור הספר הביזאנטי-המוסלמי בצפון-סוריה. חסאן עצמו זכה בתואר בְּטְרִיק (patricius dignitas),⁹² ואחד מבניו הגיע לחצר בקושטא. קבוצה מבני כלב התיישבה לחופי הים-השחור.⁹³ בשנה שלאחר-מכן (שנת 422), לחם חסאן בן מפרג' שכס אחד עם הביזאנטים בעיר אפאמיה שבצפון-סוריה.⁹⁴ את השנים שלאחר-מכן בילה בצפון-סוריה, ואף שהה זמן-מה בקושטא, שם נערכו דיונים בדבר הסכם אי-לוחמה בין הביזאנטים והפאטמים. הקיסר הביזאנטי רומאנוס ביקש את שליחיו של הח'ליף הפאטמי לאפשר לבני ג'ראח לשוב אל הנחלאות (אקטאעאת) שהיו בידיהם בימיו של הח'ליף אלחאכם, אך לא השיג זאת.⁹⁵ חסאן נשאר אפוא בצפון-סוריה ולחם לצדם של הביזאנטים (1035-1036).⁹⁶ על יסוד דברים אלו ניתן לטעון בבטחה רבה כי היה זה ביכולתו של שלטון תקיף לרסן את בני ג'ראח ואף לדחוק אותם אל מחוץ לארץ-המזרע. יעד זה של הח'ליפות הפאטמית הונח במשך שנים ארוכות⁹⁷ והתוצאה היתה הרס רב לאיזור החקלאי המקיף את רמלה. עוצמתו של הצבא הפאטמי ויכולתו של מפקדו אנושתכין אפשרו לפאטמים להכות את בני ג'ראח ולדחוק את היסודות הפרועים מבני שבט טיא אל מחוץ לארץ-ישראל. היה זה אנושתכין ששבר את כוחם, ותקופתו היתה נקודת-מפנה בפעילותם של הבדווים בארץ-ישראל.

88 אבן אלט'אפר (לעיל, הערה 42), עמ' 63-64; אבן קלאנסי (לעיל, הערה 30), עמ' 71-79; אבן ח'לדון (לעיל, הערה 68), עמ' 128-129; אבן סעיד אלנאטאכי (לעיל, הערה 19), עמ' 253.

89 אבן את'יר (לעיל, הערה 15), ט, עמ' 162; כמאל אלדין אבן אלעד'ים (לעיל, הערה 11), עמ' 238-243.

90 אבן סעיד אלנאטאכי (לעיל, הערה 9), עמ' 254-256.

91 שם, עמ' 261-262.

92 על השימוש במונח זה במקורות ערביים ראה: *Et², s.v. 'Bitrik'*

93 אלקלשנדי, צבח אלעשא, א, עמ' 316.

94 אבן את'יר (לעיל, הערה 15), עמ' 286; אבו אלפדא, מח'צר, ב, קאהיר [אין שנת הוצאה], עמ' 158. אבו אלפדא מוסר בתיאור המערכה שחסאן הצטרף לשירותם של הביזאנטים וראשו עטור כנור עם צלב, אף-על-פי שבני ג'ראח היו מוסלמים. אולם אפשר שידיעה זו אינה אלא השמעה מכוונת של בני ג'ראח.

95 אבן סעיד אלנאטאכי (לעיל, הערה 9), עמ' 265-267, 270-271.

96 אבן את'יר (לעיל, הערה 15), ט, עמ' 305.

97 בעניין זה ראה את הצוואה המיוחסת לוויז'ר יעקוב אבן פֶּלֶס (סוף 380 / ראשית 991): 'וכאשר תקרה לך הודמנות אל תחוס על מפרג' בן דעפ'ל', עלי בן מנג'ב אלצירפי, אלאשארה אלא מן נאל אלזארה, קאהיר 1924, עמ' 23, שורה 6.

לאחר זמן-מה בצפון-סוריה הצליחו בני פֶּלַב ובני ג'ראח להגיע לידי הסכם עם אנושתיכין. כאשר כבשו הפאטמים את חלב נעזרו בבדווים בני שבט טיא בפיקודו של עלאן בן חסאן בן ג'ראח ובני שבט כלב בהנהגתו של עז אלן־לה ראפע בן אבי ליל.⁹⁸ כתוצאה מן המאבקים בתוך העלית הפאטמית נאלץ אנושתיכין לצאת את דמשק (429 / 1037-1038). בני ג'ראח ניסו לחדש את פשיטותיהם בדרומה של סוריה, אך גם המושל הבא של האיזור נתגלה כבלם יעיל והשכיל לעצור את חסאן בן מפרג'.⁹⁹

קרוב לוודאי כי לאחר מאורע זה ירד חסאן מעל בימת-ההיסטוריה, שפן שוב אין הוא נזכר בין דפי הכרוניקות הערביות. יחד עם זאת, אין זה האזכור האחרון של בני ג'ראח ושל בתי-אב אחרים משבט טיא. כאשר ניהלו הפאטמים מתקפה נגד חלב (441 / 1049), הם ביקשו לפגוע במנהיגי שבט טיא בצפון-סוריה.¹⁰⁰ משפחות אחרות משבט טיא יצאו מארץ-ישראל דרומה, והתיישבו במצרים, בדלתא של הנילוס (442 / 1050-1051).¹⁰¹ אפשר שמהן גויסו לוחמים מבני טיא, אשר יחד עם בדווים משבט כלב לחמו בשורות הצבא הפאטמי שדיכא מרד של בני קרה באיזור ברקה.¹⁰² הידיעות על בני ג'ראח בארץ-ישראל מתמעטות לאחר זמנו של אנושתיכין. אפשר שהכרוניקאים הערביים לא נתנו דעתם על הבדווים, שהרי ארץ-ישראל היתה בתולדות ההיסטוריה המוסלמית מתחו שולי במדינה המוסלמית. רק מאורעות מיוחדים היה בהם למשוך את תשומת לבם של רושמי קורות העתים הערביים. יש להניח כי יש הסבר נוסף לידיעות המועטות: אנושתיכין היכה את בני ג'ראח והצליח לסלק את חסאן בן מפרג' מסוריה. זו היתה נקודת-מפנה בהיסטוריה של בני ג'ראח בארץ-ישראל. בתי-אב אחרים של שבט טיא ואף צאצאים של ג'ראח נשארו בדרום-סוריה, אולם לא ניסו למרוד בגלוי נגד הפאטמים. בדווים אלה גילו כושר הסתגלות רב לתמורות ולתנאים המשתנים. הם היו בעלי יכולת פוליטית רבה ומשנוכחו לדעת כי אין ביכולתם להתמודד עם צבאות הח'ליפות הפאטמית, ניהלו מדיניות של שיתוף פעולה עם הנציבים הפאטמים בסוריה.

בדר אלג'מאלי

האיש הבולט ביותר בשלטון הפאטמי בארץ-ישראל במחצית השנייה של המאה ה"א היה בְּדֵר אלג'מאלי, מדינאי ואיש-צבא ממוצא ארמני.¹⁰³ בדרכו ממצרים למקום כהונתו בדמשק, פגע בקירבת אשקלון בבדווים בני סַבְיֵשׁ (או לפי אחרים, סנבש או סנבס), מבתי-האב (שעב) של טיא.¹⁰⁴ לאחר-מכן לחם בקירבת הכנרת, נגד שבטים מבני קַיֵס (שנת 458). כן ניהל מלחמה עם בני טיא

98 אבן אחיר (לעיל, הערה 15), ט, עמ' 313; אבן קלאנסי (לעיל, הערה 30), עמ' 74-75 בהערות; כמאל אלדין אבן אלעדים (לעיל, הערה 11), עמ' 250-252.

99 אבן ח'לדון (לעיל, הערה 68), עמ' 130; אבן אחיר, שם, עמ' 343-344; כמאל אלדין אבן אלעדים, שם, עמ' 259-262.

100 כמאל אלדין אבן אלעדים (לעיל, הערה 11), עמ' 266.

101 מקריזי (לעיל, הערה 18), קאהיר 1948,¹ עמ' 279; H.A.R. Gibb, in: K.M. Setton (ed.), *A History of the Crusades*, I, Philadelphia 1955, p. 91

102 אבן אחיר (לעיל, הערה 15), ט, עמ' 396.

*EI*², s.v. 'Badr al-Djamali' 103

104 על פעילותו של שבט זה בתקופה קודמת ראה: מקריזי (לעיל, הערה 18), עמ' 254.

וכלב. אולם אחד ממנהיגי טיא, חאזם בן ג'ראח, זכה במענק כספי מידי בדר אלג'מאלי ובשורות צבאו של המושל הפאטמי שירתו בדווים.¹⁰⁵

בדר אלג'מאלי המשיך במדיניותם של הנציבים הפאטמיים בסוריה והשתמש לצרכיו בדווים. במאבק על השלטון בדמשק לקחו חלק שניים מראשי בית ג'ראח: חַמֶּד בן מחמוד בן ג'ראח וחאזם בן עלי בן ג'ראח. תחילה היו השניים אסורים בקאהיר, אך שוחררו מבור-הכלא אחרי שהשתדלו בעדם אצל הח'ליף הפאטמי, משם באו לדמשק והשתתפו במאבק של נכבדי העיר נגד בדר אלג'מאלי. יחד אתם בא מסמאר בן סנאן ממנהיגי שבט פֶּלֶב (שנת 459).¹⁰⁶ מאבקייהם של אנשי דמשק נגד בדר אלג'מאלי שלוב היה במאבק פאטמי פנימי. בדר נאלץ לצאת את העיר אך הצליח לשוב אליה כעבור זמן קצר. אחד מאויביו נמלט דרומה, לרבת-עמון, שהיתה בשליטתו של בדר בן חאזם בן ג'ראח. אך זה העדיף להסגירו לבדר אלג'מאלי. הידיעה על הוצאת הפליט להורג עוררה מרידה בדמשק (461 / 1069). יושבי-העיר ביקשו להיעזר בדווים בני כלב נגד בדר אלג'מאלי, אך נכשלו. הדווים איחרו להגיע לעיר והחיילים הפאטמים דיכאו את המרידה.¹⁰⁷ במלחמה שנערכה בַּמֶּנְבֶּג' בצפון-סוריה השתתפו בני כלב ובני כלאב. יחד עמם נמצא אבן ג'ראח משבט טיא.¹⁰⁸

בימיו של בדר אלג'מאלי חל שינוי במערך-הכוחות בסוריה, עם הופעתם של הסלג'וקים. השבטים התורכיים הנוודים דמו באורח-חייהם לבדווים. דמיון נוסף מצוי היה ביחסים בינם לבין עצמם ובינם לבין השלטון. יחד עם זאת, לא אחת התחוללו קרבות בין שני אלמנטים אלו. בשעה שיושבי דמשק נעזרו בבני כלב נגד בדר אלג'מאלי, גייס זה את הסלג'וקים לשורותיו, והם פגעו בדווים. אך לאחר שפרצה מחלוקת בין בדר אלג'מאלי לסלג'וקים הועיק בדר את הדווים לעזרתו מתוך תקווה שיכבו את הסלג'וקים. אולם, הסלג'וקים גילו יכולת צבאית עדיפה, היכו את הדווים וכבשו את מבצרם רבת-עמון (עמאן אלבלקא).¹⁰⁹

בשלהי התקופה הפאטמית מתרבות הידיעות על בני שבט כלב, בני-בריתם של בני ג'ראח. בין מנהיגי השבטים היו קשרי נישואין. חסאן בן מסמאר בנה בתקופה זו מבצר בצֶּלְחֶ'ד / צרח'ד¹¹⁰ שבחוראן (466). בין בני כלב והסלג'וקים נוצרו שותפויות מדיניות, אם כי יש גם ידיעות על מלחמות ביניהם.¹¹¹

לאחר שאַתְסֶז, ¹¹² מנהיג הסלג'וקים, הצליח לכבוש את דרום-סוריה, ביקש לכבוש את קאהיר (469/1076). עם צבאו היה גם פֶּדֶר בן חאזם. הפאטמים הצליחו לשכנע את בדר לערוק ממחנה אתסז וכך

105 אבן קלאנסי (לעיל, הערה 30), עמ' 93, 96 (בהערה מובאה מסבט אבן אל ג'וזי, מראת אלזמאן).

106 אבן מיסר (לעיל, הערה 38), עמ' 18-19; אבן קלאנסי, שם, עמ' 94, 97 (בהערה); אבן אח'יר (לעיל, הערה 15), עמ' 40.

107 אבו אלמחאסן אבן תע'רי ברדי (לעיל, הערה 87).

108 אבן אלדואדארי (לעיל, הערה 17), עמ' 388-389.

109 סבט אבן אלג'וזי, מראת אלזמאן פי תאריח' אלע'יאן, מהדורת עלי סוים, אנקרה 1968, עמ' 153.

110 כפר זה מזוהה עם סלכה המקראית. על בניין המבצר ראה: אבן קלאנסי (לעיל, הערה 30), עמ' 167, הערה; אבו אלמחאסן אבן תע'רי ברדי (לעיל, הערה 87), עמ' 253, VII, p. *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*.

191, no. 2704

111 סבט אבן אלג'וזי (לעיל, הערה 109), עמ' 157-158, 172.

112 ראה: *EI²*, s.v. 'Atsiz b. Uvak'

הובסו הסלג'וקים. בקושי רב הצליח אתסו להימלט לארץ-ישראל. תקוותו לזכות בבסיס בטוח כדי להתאושש נכזבה, שכן אוכלוסיית ירושלים, מקום-מושבם של בני-ביתו של אתסו, מרדה בו. אתסו עבר לדמשק, שם היה, לבד מבנו, גם מסמאר בן סנאן איש שבט כלב.¹¹³ מסמאר המשיך לשהות בסביבות דמשק גם לאחר רצח אתסו.¹¹⁴

גם הפאטמים, יריביהם הראשיים של הסלג'וקים על השליטה בארץ-ישראל, חיזקו את כוחם בבדווים. בדר אלג'מאלי ניסה לחדש את האחיזה הפאטמית בארץ-ישראל ושלח לשם כך צבא ממצרים, ובשורות צבאו היו בדווים, שהמקורות אינם מפרטים את שמותיהם (471 / 1078).¹¹⁵ מכל מקום, רשאים אנו לשער כי בני כלב ובני טיא היו מעורבים במלחמות אלו, שהרי גם לאחר הכיבוש הצלבני את ארץ-ישראל (1096) נותרו בני שבטים אלו באיזור.¹¹⁶ יתר על כן, למרות חילופי השלטון והמלחמות הממושכות שידעה הארץ גילו השבטים הבדווים כשרון לתמרון בין הכוחות הפועלים ולשמור על קיומם בתהפוכות שעברו על ארץ-ישראל. בני כלב ובני טיא, ובכללם שבטים שהתייחסו לג'ראח כאביהם הקדמון, נדדו כאן בתקופה הממלוכית¹¹⁷ והעות'מאנית.¹¹⁸

* *
*

ראשית התקופה בה עסקנו וסיימה עומדים בסימן התקפה מרחוק על ארץ-ישראל. פתחנו בפשיטות הקרמטים וגמרנו בבואם של נוסעי-הצלב. במשך שנים אלו היתה ארץ-ישראל נתונה להלכה לשלטונה של השושלת הפאטמית שבירתה היתה בקאהיר. גורלה של הארץ לא עוצב על-ידי אוכלוסיית-הקבע שישבה בה.

את פעילותם של בני ג'ראח בארץ-ישראל ניתן לחלק לשלושה שלבים.

בתחילה הם היו חלק מכוח הפשיטה של הקרמטים. קרוב לוודאי שבשלב זה עדיין ישבו מחוץ לגבולה של ארץ-ישראל, כנראה בדרום-עיראק. התוקפים באו מרחוק, פעלו בדרום-סוריה, נעזרו בכוחות מקומיים אך נסוגו בשל עליונותו של הצבא הפאטמי. גבולות הזמן של השלב הראשון היו מכיבוש ארץ-ישראל על-ידי ג'עפר בן פלאח (969) ועד מותו של הח'ליף הפאטמי אלמעז (365 / 975).

בשלב השני היו בני ג'ראח לגורם פוליטי וצבאי מקומי. לאחר שהח'ליף אלעזיז הצליח לאחוז בידי את רסן השלטון ולסלק את אלפתכין, שהיה האיום העיקרי על השלטון הפאטמי בסוריה, העניק נחלאות (אקטאעאת, אעמאל) באיזור רמלה למפרג' בן דע'פל. מפרג' ובנו חסאן סייעו לצבאות

113 סבט אבן אלג'וזי (לעיל, הערה 109), עמ' 181-185; אבן מיסר (לעיל, הערה 38), עמ' 25; אבן קלאנסי (לעיל, הערה 30), עמ' 109; אבן את'יר (לעיל, הערה 15), י, עמ' 70-71.

114 סבט אבן אלג'וזי, שם, עמ' 207, 213.

115 אבן מיסר (לעיל, הערה 38), עמ' 26; סבט אבן אלג'וזי, שם, עמ' 201.

116 " פראוור, הצלבנים — דיוקנה של חברה קולוניאלית, ירושלים תשל"ו, עמ' 63.

117 אבן ח'לדון (לעיל, הערה 68), ה, עמ' 936-944; אלקלשנדי (לעיל, הערה 93), עמ' 324-325. וראה סיכומו של: A.S. Tritton, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XII (1948)

118 מ' שרון, הבדווים בא"י במאות ה-18, 19, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ד.

הפאטמים שנאבקו על השליטה בסוריה. ומאידך ניצלו בני ג'ראח את תקופות חולשתם של הפאטמים כדי למרוד בח'ליף, שכן היתה זיקה בין עוצמת השלטון הפאטמי לצורת פעילותם של בני ג'ראח. שלב זה ארך עד ימיו של אנושתיכין (420 / 1029).

בשלב השלישי השכיל אנושתיכין להכות בבני ג'ראח ובבני כלב ולדחוק את היסודות הפרועים מבני שבטים אלו אל מחוץ לסוריה. נוסף לאותם בתי-אב שעברו לקירבת הגבול הביזאנטי-המוסלמי בצפון-סוריה, היו משפחות אחרות מבני טיא שעברו להתיישב בדלתא של הנילוס. כוחם של בני השבטים הבדווים נחלש ובארץ-ישראל נותרו רק אותם בתי-אב שהכירו בעוצמתם המוגבלת ולא ניסו לאיים על השלטון הפאטמי, ובתוכם צאצאים של מפרג' בן דע'פל בן ג'ראח.

בסופה של תקופה זו נוסף אלמנט נודד חדש לסוריה, בני שבטים תורכמניים (סלג'וקים). בני טיא גילו כושר הסתגלות לתנאים המשתנים, והכירו בעוצמתם המוגבלת. בניגוד לשתי התקופות הראשונות בהן לחמו על השליטה בארץ-ישראל, בשלב השלישי זנחו הבדווים מדיניות זו והשתלבו בתוך המערכת הפוליטית המקומית.

למקרא תיאור ההתרחשויות אפשר לשאול מדוע נתאפשרה הפעילות ההורסנית של בני ג'ראח בארץ-ישראל? שלטון פאטמי יעיל יכול היה לשים קץ להתקפות הבדווים על ארץ-המזרע. אמנם בני ג'ראח גילו, בתנאי הזמן ההוא, יכולת צבאית בלתי מבוטלת, אך עליונות הצבאות המאומנים של הח'ליפות לא היתה מוטלת בספק. הבדווים זקוקים היו לשיתוף פעולה עם יישוב הקבע לפי שהעיר והכפר סיפקו להם את מצרכי-היסוד שלהם.¹¹⁹ ואם היה בכוחם להשתלט עליהם, הרי אין ספק שהם נחפזו לעשות כן. מאידך, האזורים שבני ג'ראח ניסו להשתלט עליהם היו חיוניים לשלטון הפאטמי. כמה טעמים לאי-הצלחתם של הפאטמים לבלום את בני ג'ראח. אמנם התקופה הפאטמית בארץ-ישראל התחילה בימיו של הח'ליף אלמעז, אך עברו כשני עשורים עד שהצליחו להשתלט על האיזור. אחיזתם בדרום-סוריה במשך כל התקופה היתה רופפת מאוד. במשך תקופות ארוכות לא היו הפאטמים מסוגלים להקדיש את תשומת הלב הנחוצה לנעשה בסוריה, שכן העלית השלטת במצרים היתה מיעוט קטן, הן מבחינה דתית (שיעית) והן מבחינה אתנית (ברובם צפון-אפריקאים) והפאטמים היו יסוד מבודד במצרים. יתר על כן, החצר הפאטמית עצמה היתה זירה למאבקים פנימיים קשים שגזלו זמן ודרשו כוחות רבים. אם נוסיף לכך את האויבים הרבים שהיו לפאטמים בסוריה, אין ספק שהיו חסרי כוח צבאי מספיק כדי להתמודד בהצלחה גם עם הקרמטים, גם עם הכוחות העירוניים (אחדאת') וגם עם חילות המשלוח הביזאנטי — שלושה גורמים שאיימו במשך תקופה ארוכה על המאחז הפאטמי בסוריה.

תנאים אלו והמאבקים הפנימיים בתוך השלטון החלישו את אחיזתם של הפאטמים בסוריה ואפשרו לבני ג'ראח לרכוש לעצמם שליטה במרכז ארץ-ישראל, שהורחבה לעתים על כל איזור פלסטין, מאשקלון ועד טבריה. בתקופה הנדונה היה היישוב הכפרי בארץ-ישראל חסר כל מסגרת עצמאית ויכולת התגוננות צבאית. ההגנה עליהם, בדומה להגנה על הערים, היתה בידי השלטון הפאטמי המרכזי. לא היה כוח מקומי שיכול היה לעצור את בני ג'ראח.

119 אבן ח'לדון, מקדמה, ביירות [ללא שנת הוצאה], עמ' 153. תרגום עברי: אבן ח'לדון, אקדמות למדע ההיסטוריה, תורגם עליידי ע' קופלביץ, ירושלים 1966, עמ' 113-114.

הפאטמים לא ניסו למנוע את נוכחותם של בני ג'ראח בארץ-ישראל, שכן הם ביקשו לנצלם למלחמותיהם, כמו גם במאבקים פנימיים. תמורת שירותים אלו אפשרו הפאטמים לבני ג'ראח לשהות ולעתים אף לשלוט בארץ-ישראל. בני ג'ראח ניסו לנצל זאת לתועלתם: ככל שנחלשו הפאטמים גברה ידם, שכן בתוך מערכת השיקולים של השלטון הפאטמי לא תפסה ארץ-ישראל מקום ראשון, ולפיכך רק לאחר תקופות ארוכות של אי-סדר ופעילות נוודים בלב ארץ-המזרע נחלצו הפאטמים להגנת אוכלוסייתה.

התוצאה היתה פגיעה ברקמה היישובית של ארץ-ישראל. עקב התקפות בני ג'ראח נפגעו הכפרים, הבדווים העלו את עדריהם למרעה על השדות המעובדים ובזזו את התושבים. כתוצאה מכך נדדו כפריים לאזורים בטוחים יותר.¹²⁰ לערים היתה יכולת התגוננות רבה יותר, שכן העירוניים יכולים היו לשכון בצל חומותיהם עד יעבור זעם. ערי-החוף אף נשענו על סיוע של הצי הפאטמי. אך הפעילות הבדווית גרמה נזק ישיר לאחד הענפים הראשיים של הפעילות הכלכלית — למסחר. הפגיעה בכפר והשיבושים בדרכים הקשו על אספקת המזון לעיר והביאו לעליית מחיריו. כתוצאה מפעולות בני ג'ראח נדלדלה אוכלוסיית ארץ-ישראל.¹²¹ נראה כי ניתן להסיק מדברי אחת מאגרות הגניזה 'כי לא נשאר בכל ארץ ישראל קהל ישראל מועיל כי אם קהל צור בלבד'¹²² גם לגבי האוכלוסייה הלא-יהודית. בכך לקחה ארץ-ישראל חלק בתהליך שעבר על העולם המוסלמי, תהליך של הצטמקות הקרקע החקלאית המעובדת ודלדול אוכלוסיין.¹²³ לנגד עיניהם של הבדווים עמד אפוא הרווח המהיר. ובמערכת השיקולים שלהם לא היה מקום לתכניות ארוכות טווח כמו השתלטות על ארץ-ישראל ושמירתה כדי לזכות בהכנסה יציבה.

נספח

עדויות מן הגניזה

המלחמות בין הפאטמים ובני ג'ראח, ולאחריהן פשיטות הבדווים¹²⁴ על היישוב פגעו ברקמה היישובית של ארץ-ישראל. הכפר והעיר נפלו קורבן לשוד ולחורבן. בני ג'ראח לא הכירו כנראה בצורך לשמר את החקלאות ואת הפעילות המסחרית בארץ-ישראל ועל-ידי כך להבטיח לעצמם מקור-הכנסה סדיר. כל עניינם היה בכיזה מהירה. דברי המקורות הערביים מקבלים משנה תוקף מן התיאורים בתעודות שנמצאו בגניזה היהודית בקאהיר. התיאורים הנזכרים כאן שייכים כולם לשנים הראשונות אחרי תקופת הח'ליף הפאטמי אלחאפם:

120 על ההרס בשרון ראה: י' קרמן, 'התנאים הפיסיולוגיים של השרון', ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, כג (תשי"ג), עמ' 131-132.

121 השווה: מ' שרון (עורך), 'תהליכי חורבן ונומאדיזציה בא"י תחת שלטון האסלאם, סוגיות בתולדות א"י תחת שלטון האסלאם', ירושלים 1976.

J. Mann, *The Jews in Egypt and Palestine under the Fatimid Caliphs*, II, Oxford 1920, pp. 182-184; א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת-גן תשל"א, עמ' 68-70.

123 אשתור (לעיל, הערה 13), עמ' 58-66.

124 אבן ח'לדון (לעיל, הערה 68), עמ' 128-129; מאן (לעיל, הערה 122), א, עמ' 160-161.

... ואפילו הגויים [מוסלמים] והערלים [נוצרים] כי הצרה הקרת לכל וימותו אנשים ונשים, מהם מן המכות ומהם מן האימה ומהם מי שהשליך עצמו בבור... ולא נשאר לאדם מחיה... גזירה כמותה לא עברה ונקבצו ערב וכל בני קידר... ויבואו כדי ארבה לרוב ויחנו על רמלה בחודש רבי[ע]. ... ויהרגו כל העומד בפניהם וישבו את ה... ויכוס מכות נמרצות וייסרום בכל מיני מלק[יות]... ומתו הרבה והוטלו על האשפות ובבורות ובשוקים וברחובות ובבניות ובכניס[יות]... ונילקחו הבתולות והעוללים והנערים לעשות כם כרצונם...¹²⁵

ראשי־שיבת ארץ־ישראל, הגאון שלמה בן יהודה, תיאר במכתב אל אפרים בן שמריה החבר בפסטאט כיצד הרסו בני ג'ראח את אורחות המסחר: '... להעזר על בני קדם אשר התריבו ארץ הצבי ונשמו מסילות ושבת עובר אורח וליוצא ולבא אין שלום'.¹²⁶ יהודי רמלה שמצאו את מחייתם ממסחר נפגעו עקב כך, כמתואר במכתב מירושלים אל אפרים בן שמריה: 'והיה רובו [של המס] שהיה מוטל על קהל יהודי רמלה] יוצא משכר החניות אשר ברמלה. ועכשיו ספו רוב האנשים ולא נשאר אלא מעט...'.¹²⁷ וכן באיגרת אחרת: 'ורוב מחייתנו היתה מפקידי רמלה וסוחריה שהיינו לוקחים באשראי ומוכרים ופורעים'.¹²⁸ נוסף לפגיעות במסחר נפגעה גם העלייה לרגל לארץ־ישראל, כפי שמתאר הגאון שלמה בן יהודה במכתב אל סהלאן בן אברהם בפסטאט:

לא נכחד ממך כי אפילו אותם החוגגים שהיו מתכנסים בכל שנה, נמנעו מסכסוך החילות ושיבוש הדרכים והוצרכו ליקח בריבית המסים אשר עלינו וארץ־ישראל משובשת, מהם ברעב ומהם בדבר ומהם בפחד.¹²⁹

מעשיהם של בני ג'ראח גרמו לרעב ולהרס הקהילות בפנים הארץ. התושבים היהודים ביקשו להימלט לרצועת־החוף שנשארה בידי הפאטמים. צדוק הלוי בן לוי, תלמיד בישיבת ירושלים, ציין באיגרת אל אפרים בן שמריה: 'כי לא נשאר בכל ארץ ישראל קהל ישראל מועיל כי אם קהל צור בלבד'.¹³⁰

125 מאן, שם, ב, עמ' 180–182 (לפיו זמנה של התעודה מתקופת המרד של חסאן בן מפרג').

126 שם, עמ' 120.

127 שם, עמ' 179 (סוף איגרת זו היא כנראה מימי המרד של חסאן בן מפרג').

128 שם, עמ' 180–181.

129 שם, עמ' 187; וראה: יערי (לעיל, הערה 122), עמ' 65–68. ראה גם: ווערטהיימער, גנוי ירושלים, ב (תרכ"א), סעיף ז';

A. Cowley, *JQR*, XIX (1907), pp. 107–108.

130 מאן, שם, עמ' 183; יערי, שם, עמ' 68–70.